Jan van den Broek

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

Aantekeningen voor een voordracht voor de
Cultuur-Historische Vereniging Ten Boer

17 november 2016

Groningen 2016

Vooraf

Ter inleiding op deze aantekeningen kan ik zowat letterlijk het 'vooraf' herhalen dat ik opnam bij de aantekeningen voor de voordracht die ik op 10 december 2015 in Obergum heb gegeven voor de Historische vereniging Winshem en Het Groninger Landschap.[1] Dit is wat ik toen schreef:

De gegevens en inzichten die in deze voordracht werden gepresenteerd zijn het resultaat van een breed onderzoek naar de geschiedenis van – vooral – het centrale deel van Groningerland, waarvoor vele oude teksten werden en nog altijd worden bestudeerd.

Het onderzoek was in beginsel bedoeld ter onderbouwing van de documentatie die ik wilde publiceren naar aanleiding van een bus-excursie die ter gelegenheid van de Dag van de Groninger Geschiedenis 2013 heeft plaatsgevonden. De route liep door de middeleeuwse ontginningen van Duurswold en het Centrale Woldland. Het was mijn bedoeling om een beschrijving van de hoofdroute te maken en daaraan enkele nevenartikelen toe te voegen die ik in gedachten 'zijpaden' noemde.

De meeste oude teksten die ik voor dit onderzoek nodig had, zijn in de vorm van afschriften in allerlei verzamelbanden bewaard gebleven. De beschrijvingen ervan zijn al sinds jaar en dag in archiefinventarissen en bibliotheekcatalogi opgenomen. De inhoud van deze teksten is in de studies over de ontwikkeling van de Groninger waterstaat en het landschap echter nauwelijks terug te vinden. Het viel me op dat er bronnen zijn die helemaal nooit zijn gebruikt, en dat er daarnaast teksten zijn die weliswaar zijn bekeken en ook in studies genoemd worden, maar hooguit zijn benut om er een paar losse gegevens uit te halen. De rest van de inhoud, die mij in sommige gevallen van veel wezenlijker belang leek, is nooit benut.

Dit lijkt vreemder dan het is. Ik heb er al vaker op gewezen dat het lezen en interpreteren van oude waterstaatkundige teksten een veeleisende bezigheid is. De teksten zijn vrijwel alleen in afschriften overgeleverd waarvan de kwaliteit te wensen overlaat. Je weet dus niet zeker of dat wat er staat ook in het origineel heeft gestaan. Het lijkt er in veel gevallen op dat ook degenen die de afschriften hebben gemaakt niet begrepen wat ze aan het overschrijven waren. Dat heeft verschillende oorzaken: de teksten dienden ter oplossing van problemen waarvan de kopiïst geen voorstelling meer had, de originelen ervan zijn in een later minder goed begrepen taal (Oudfries of Latijn) geschreven geweest, en sommige namen van partijen, stukken land of watergangen waren ook eeuwen geleden al niet meer thuis te brengen.

Alles bij elkaar is het geen wonder dat ook moderne onderzoekers alleen datgene uit deze raadselachtige bronnen benutten wat ze menen te begrijpen. Wie echter nieuwsgierig genoeg is en ook de nodige tijd heeft, kan ook uit de onbegrepen stukken tekst nog heel wat interessants peuren. Sterker, na het lezen en vergelijken van deze teksten en hun verschillende versies, en het bekijken van oude en nieuwe kaarten begonnen geleidelijk de puzzelstukjes in elkaar te vallen. Het leggen van de puzzel is nog lang niet af, maar de

---

1 Zie *Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581*.

uitnodiging om een voordracht te houden was voor mij een goede aanleiding om alvast iets te laten zien van wat ik al heb.

Het spreekt voor zich dat tijdens een voordracht niet alles tot in detail besproken, voldoende beargumenteerd en met bewijzen gestaafd kan worden.

Degenen die op 17 november 2016 in Ten Boer in de zaal zaten en de onderstaande aantekeningen onder ogen krijgen, zullen dan ook merken dat hier meer staat dan ik getoond en verteld heb. Maar ook wat hier volgt is nog veel te beknopt. Ik hoop de gelegenheid te krijgen om het verhaal te zijner tijd in zijn geheel te presenteren.

Jan van den Broek,

Groningen, 18 november 2016

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

1 Vraag en antwoord
2 Hoog en laag; veen en klei, ‘oersloten’
3 ‘De Fivel en hare verzanding’
4 Afleidingen
5 Wolddijk
6 Deling van het Fivelgoër Woldland
7 Buursterzuidwending en Stadsweg
8 Samenvatting

Laten we beginnen met het beantwoorden van de vraag die je naar aanleiding van de titel van mijn voordracht kunt stellen: wat hebben het veen, de Fivel en de Stadsweg met elkaar te maken?

Volgens mij ligt de Stadsweg op een dijk (de ‘Buursterzuidwending’) die vermoedelijk in de tweede helft van de 13^{e} eeuw is aangelegd om het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland in tweeën te delen. Dat was nodig omdat de oorspronkelijke ontwatering van dit gebied niet meer functioneerde. Een groot deel van het water dat daaruit loskwam, had oorspronkelijk naar de monding van de Fivel gestroomd, maar dat deed het niet meer.

Dat kwam door (1) de daling van de bodem in het Centrale Woldland als gevolg van het verdwijnen van het veen en (2) door het dichtslibben van de Fivelboezem.

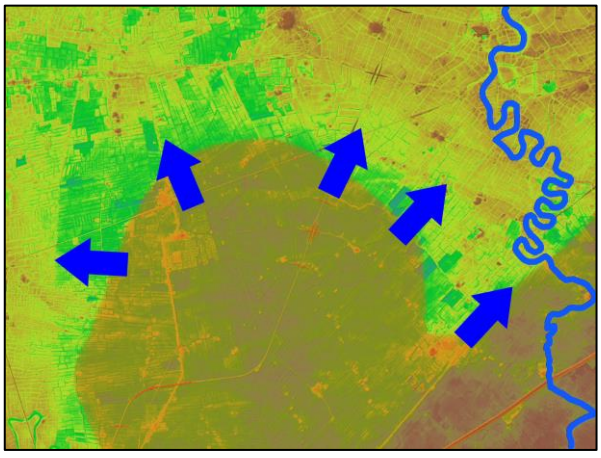

Rechts: de ‘oorspronkelijke’ situatie

Het water uit het Centrale Woldland stroomt naar Hunze en Fivel.

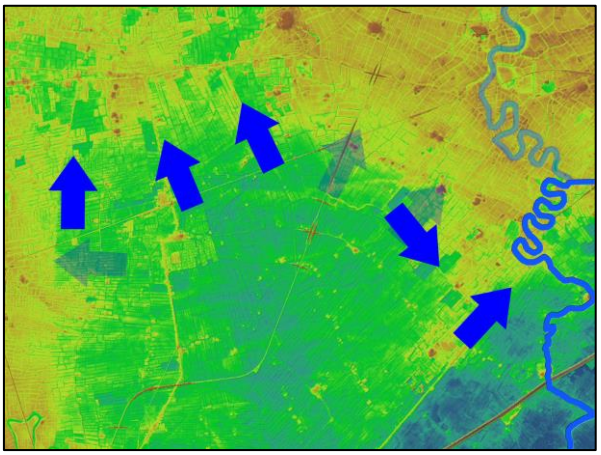

Links: na het verdwijnen van het veen en het dichtslibben van de Fivel

Het meeste water wordt afgevoerd naar de benedenloop van de Hunze.

Ik heb niet de pretentie te weten hoe het precies heeft gezeten, maar heb wel een scenario bedacht dat recht doet aan alles wat ik over dit onderwerp heb gevonden.

Ofschoon het niet altijd even duidelijk blijkt, spelen op de achtergrond van mijn reconstructies steeds oude archiefstukken mee. Dat heeft alles te maken met mijn eigen achtergrond. In 1971 begon ik als leerling-archivaris bij het Rijksarchief in de Sint Jansstraat. In hetzelfde gebouw was ook het Gemeentearchief van Groningen ondergebracht.

De voordeur van rijks- en gemeentearchief aan de Sint Jansstraat in Groningen

Mijn belangstelling voor het landschap heeft alles te maken met een voor een archivaris heel vanzelfsprekende neiging: ik wil graag goede beschrijvingen van de oude archiefstukken maken en daarvoor is het noodzakelijk dat ik ze zelf begrijp. Maar zeker bij documenten over waterstaatkundige problemen is dat lang niet altijd gemakkelijk. We kennen meestal de situatie niet waarover de akten gaan, er worden topografische namen in genoemd die we niet kennen of allerlei verschillende betekenissen hebben, en de teksten zelf zijn dikwijls alleen in onbetrouwbare afschriften overgeverd.

De laatste tijd mag de geschiedenis van het landschap zich in een groeiende belangstelling verheugen. Maar de specialisten die zich daarmee bezig houden zijn meest geografen en bodemkundigen. Die lezen doorgaans geen archiefstukken.
Er zijn ook wel historici die wat aan dit onderwerp doen, maar ook onder hen zijn er maar weinigen die oude teksten lezen en zich kritisch tonen ten aanzien van de betrouwbaarheid van schriftelijke bronnen . Ik maak hierbij uitdrukkelijk een uitzondering voor onderzoekers als W.A. Ligtendag en M. Schroor, die zich wél moeite hebben getroost om oude schriftelijke bronnen in hun studies te betrekken. Maar de meeste specialisten maken al dan niet noodgedwongen gebruik van archiefbeschrijvingen en interpretaties die – meestal in de 19e eeuw – gemaakt zijn door archivarissen die niet de beschikking hadden over hulpmiddelen als bodemkaarten, hoogtekaarten en oude kadasterkaarten, die tegenwoordig volop digitaal beschikbaar zijn. Voor wat betreft de schriftelijke bronnen werken de landschapshistorici dus met sterk verouderde gegevens.

De Groninger Archieven aan het Cascadeplein in Groningen

Na 1973 zijn de Groninger archieven een tijdlang in verschillende gebouwen gehuisvest geweest, maar sinds ze in 1997 naar het Cascadeplein verhuisden kunnen de belangrijkste archiefbronnen weer in hun onderling verband worden bestudeerd.

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

1 Vraag en antwoord
2 Hoog en laag; veen en klei, 'oersloten'
3 'De Fivel en hare verzanding'
4 Afleidingen
5 Wolddijk
6 Deling van het Fivelgoër Woldland
7 Buursterzuidwending en Stadsweg
8 Samenvatting

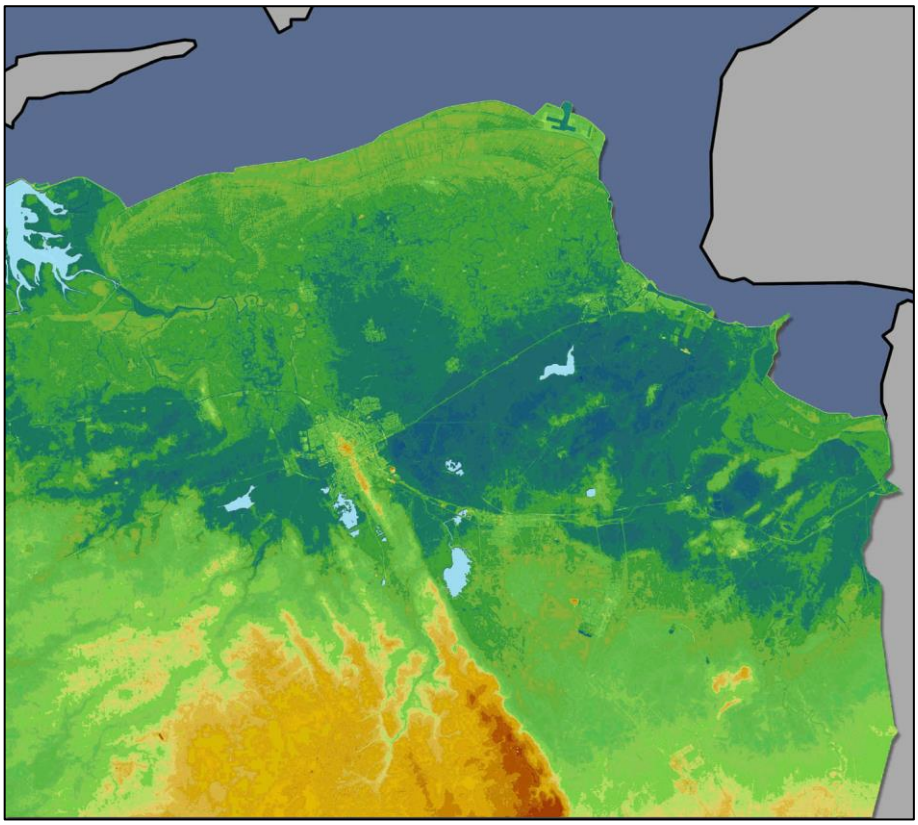

Het reliëf in Noordoost-Nederland

De opvallendste elementen in de hoogtekaart van Groningerland zijn (1) het Drentse plateau, (2) de opslibbing aan de waddenkust en de rivieren (het Hogeland) en (3) de laagten op plaatsen waar ooit een veenpakket heeft gelegen. Als gevolg van deze constellatie vertoont Groningen een geheel eigen waterpoblematiek. Het water in de lage delen ligt ingesloten; het kon alleen geloosd worden door slim gebruik maken van de getijden. Bijkomend probleem daarbij was dat de hoge en lage landen van dezelfde boezems en mondingen gebruik moesten maken. In verband daarmee moesten regels worden opgesteld en afspraken gemaakt.

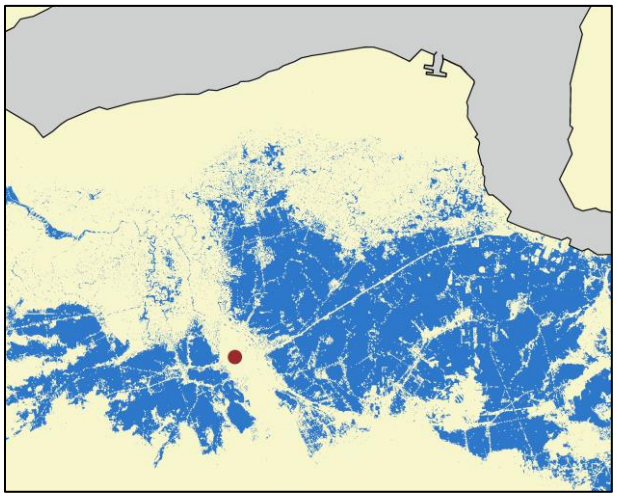

Het 'winterwater' volgens H. Dijkema (1851)

Tegenwoordig hebben we weinig gevoel meer voor hoogteverschillen. Dat komt doordat de waterschappen hun werk zo goed doen. Als ze 'ns even ophielden zouden we wel anders piepen.

De blauwe gebieden stonden tot halverwege de 19e eeuw 's winters onder water. Eerst daarna veranderde situatie door bemaling en verbetering van de afvoer (aanleg Eemskanaal).

Het kaartje is gemaakt op basis van Dijkema's beschrijving van het 'winterwater' in Groningerland.[2]

Holme Fen pole Cambridgeshire, East Anglia

De eigenaar van deze veengrond sloeg in 1851 een lange eiken paal tot op de vaste klei. Hij zaagde de kop af ter hoogte van het toenmalige maaiveld. Enkele jaren later werd de houten paal vervangen door een gietijzeren exemplaar.

De paal staat nu 4 meter boven de grond. In ruim 160 jaar is de bodem hier dus 4 meter gedaald; hetgeen neerkomt op c. 2,5 cm per jaar.

De bodemdaling in het Holme Fen is alleen het resultaat van ontwatering. Het land is daar niet ontgonnen. Ware dat wel het geval geweest, dan zou de bodemdaling nog veel sneller zijn gegaan. Gemeld worden bodemdalingen van 0,5 tot 5 cm per jaar.

Wanneer het veen met een dergelijke snelheid kan verdwijnen, kunnen we ons voorstellen dat de veenlaag in het Centrale Woldland, waarvan de dikte wordt geschat op 1-2,5 meter, na 100 jaar al helemaal was verdwenen.

Maar ook opslibbing kan heel snel gaan. In de Paddepoel is vastgesteld dat daar jaarlijks 2 cm klei is afgezet. Maar het kan nog wel sneller.

[2] H. Dijkema, *Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen*, 2 dln. (Groningen 1851) 500-502.

Opslibbing in de haven van Noordpolderzijl

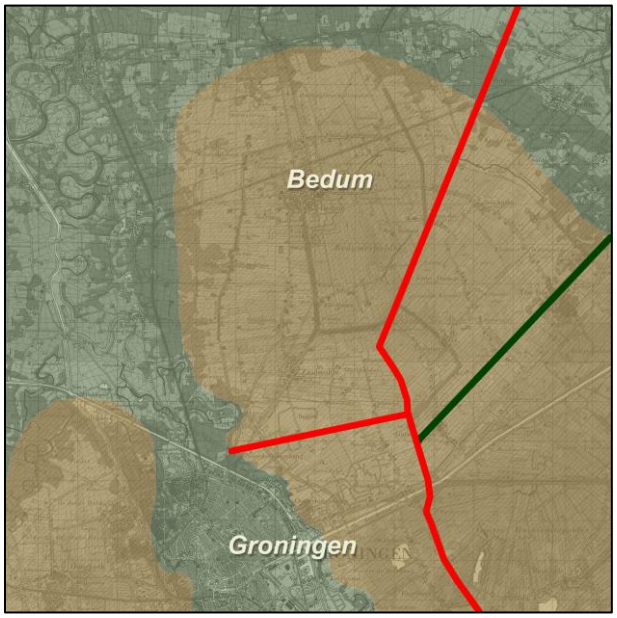

Grenzen in het Woldland

De rode lijnen geven de administratieve grenzen aan die in het Woldland zijn getrokken tussen het Utrechtse gebied (Drenterwolde) en de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo.

Wanneer en door wie zijn deze grenzen vastgesteld en hoe komt het dat de waterstaatkundige grens tussen het Hunsingoër Winsumerzijlvest en het Fivelgoër Scharmerzijlvest – op het plaatje aangegeven met een groene lijn – niet samenvalt met de landschapsgrens, maar verder naar het zuiden ligt?

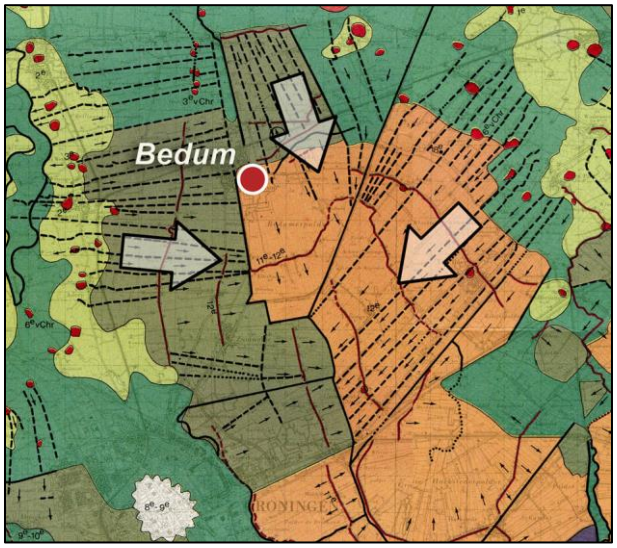

De kolonisatie van het Centrale Woldland

Uit de verkaveling van het Centrale Woldland blijkt uit welke richtingen de ontginners kwamen. Maar veel meer is over die ontginningen niet bekend.
Het onderzoek daarnaar is nog lang niet klaar.

De ontginningen in het noorden en westen laat ik vanavond onbesproken.

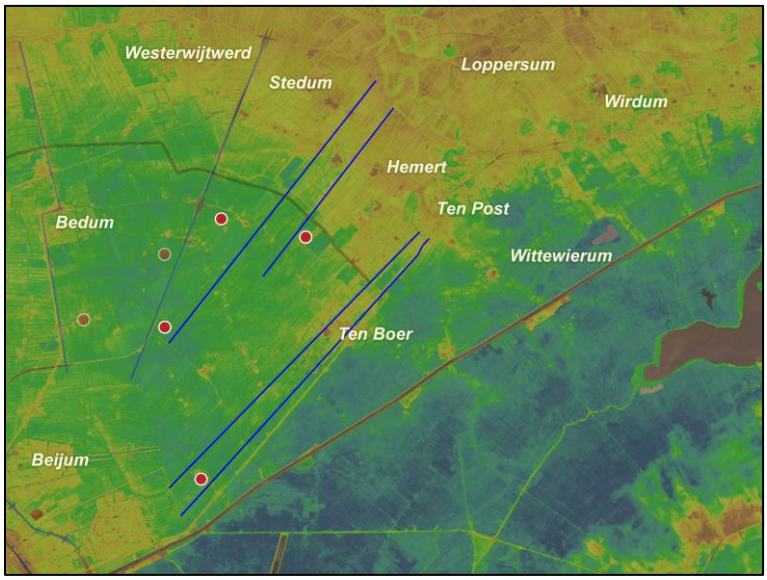

'Oersloten' naar de Fivel

Met stippen zijn enkele kolonies aangegeven die tot parochies zijn uitgegroeid, waarvan enkele in de 15e eeuw al niet meer bestonden: Garmerwolde, Steerwolde (kolonie van Stedum), Emderwolde (beter bekend als Lutjewolde, kolonie van Westeremden) en Hemerterwolde (beter bekend als Emmerwolde, kolonie van Hemert).

Wellicht gaan deze nederzettingen terug op kolonies die reeds in 1e ontginningsfase zijn gesticht.

Ter weerszijden van het Centrale Woldland zijn enkele sloten aan te wijzen die helemaal tot in de Hunze en de Fivel te volgen zijn. Ik vermoed dat de ontginners deze sloten vanuit het wierdengebied tot in het veen hebben doorgetrokken.

Aangezien deze sloten geen naam hebben, en ik ze toch moet kunnen aanduiden, heb ze 'fantasienamen' gegeven. Van noord naar zuid zien we dat 'Fledderboschtocht', 'Maljehornstertocht, 'Stadswegtocht' en 'Ten Postertocht' in één rechte lijn doorlopen aan weerszijden van de Wolddijk. Daaruit blijkt dat ze ouder zijn dan die dijk, die hier met een vage lijn is aangegeven.

De op de rivier uitkomende uiteinden van de sloten laten zien dat ze zijn gegraven toen de Fivel nog functioneerde als afvoerweg voor overtollig binnenwater.

Ten zuidwesten van de kwelderwal moeten bodemdaling en wateroverlast zijn opgetreden toen de sloten tot in het veen doorgetrokken werden. Pas nadat door het graven van een alternatieve waterlossing – in dit geval het Westerwijtwerdermaar – het tussen de kwelderwal en resterende veen opgehoopte overtollige water kon afstromen, konden de sloten in de initiële richting verder gegraven worden.

In de strook tussen de Stadsweg in het noorden en de Grasdijk in het zuiden, de Borg in het westen en een kronkel van de Fivel in het oosten heeft een aantal parallelle sloten gelopen. Deze hebben uitgemond in de genoemde rivierkronkel.

Daarvan zijn hier slechts twee sloten getekend: het is de sloot die aan de zuidzijde langs de Stadsweg loopt ('Stadswegtocht') en de tocht die tussen Oosterdijkshorn en Ten Post ook het water afvoerde dat door het Lustigemaar uit het westelijke deel van Duurswold werd aangevoerd. Deze watergang, door mij 'Ten Postertocht' gedoopt, is later verbreed en opgenomen in het tracé van het Damsterdiep.

Op de hoogtekaart zijn in het gebied tussen Hemert en Ten Post vage sporen te zien van een oude waterloop. Mogelijk gaat het hier om de bedding waarlangs het door de Kleisloot en Scharmer Ae uit de westelijke Duurswolder venen aaangevoerde water dat door het Lustigemaar noordwaarts stroomde, naar de Fivel heeft gelopen. Ook Kooper – de auteur van het bekende 'Waterstaatsverleden van de provincie Groningen' uit 1939 –veronderstelde hier een oude bedding; Miedema heeft op haar kaart van West-Fivelingo wel een aarzelende streepjeslijn getrokken, maar laat die niet aansluiten bij het Lustigemaar.

Afgezien van het feit dat de Fivel – anders dan de Hunze – allang geen water meer voert, is er nog een groot verschil met de situatie aan de westzijde van het Centrale Woldland. Dat is het feit dat het gebied ten zuiden van Stedum al in de Romeinse tijd bewoond is geweest.

Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in de buurt van Stedum

De rode stippen geven de plaatsen aan waar bewoningssporen uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen.

Ten zuiden van de kwelderwal tussen de Eemshavenweg en Hemert heeft veen gelegen. Zou een deel daarvan al verdwenen zijn door toedoen van de bewoners van de hier aangegeven nederzettingen?

De met een stip aangegeven nederzettingen zijn na de 4^{e} eeuw verlaten en pas veel later weer opnieuw bewoond geraakt. In de tussentijd hebben zich nieuwe kleilagen afgezet, ook in de 'afgeveende' strook.

De 'nieuwe' kolonisten die hier in de 8^{e} en 9^{e} eeuw aan de slag gingen zullen deze naar het zuidwesten afhellende strook als hooiland hebben gebruikt. Ten zuiden ervan lag het nog ongerepte hoogveen van het Centrale Woldland.

De strook moet vatbaar zijn geweest voor wateroverlast. Bruikbaar werd hij pas echt nadat voor het water een oplossing was gevonden. Die oplossing was het Westerwijtwerdermaar. Pas na de aanleg daarvan konden ontwateringssloten dieper het Woldland in worden gegraven.

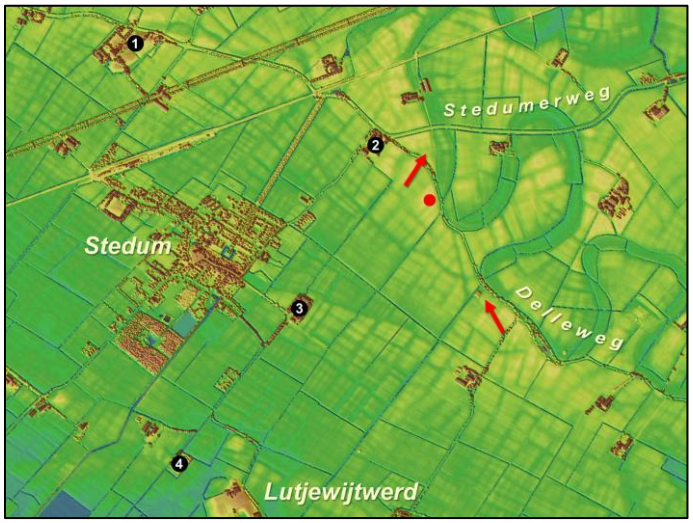

Sporen van 'oersloten' bij Stedum

De linkerpijl wijst naar de monding van de 'Fledderboschtocht', de rechter naar die van de 'Maljehornstertocht'

Tussen deze twee sloten mondt nog een derde watergang in de Fivel uit, maar deze komt van Lutjewijtwerd en loopt niet door tot in het Woldland.

Het gebied is ingrijpend herverkaveld, maar de hoogtekaart bewaart de sporen van de oude verkaveling.

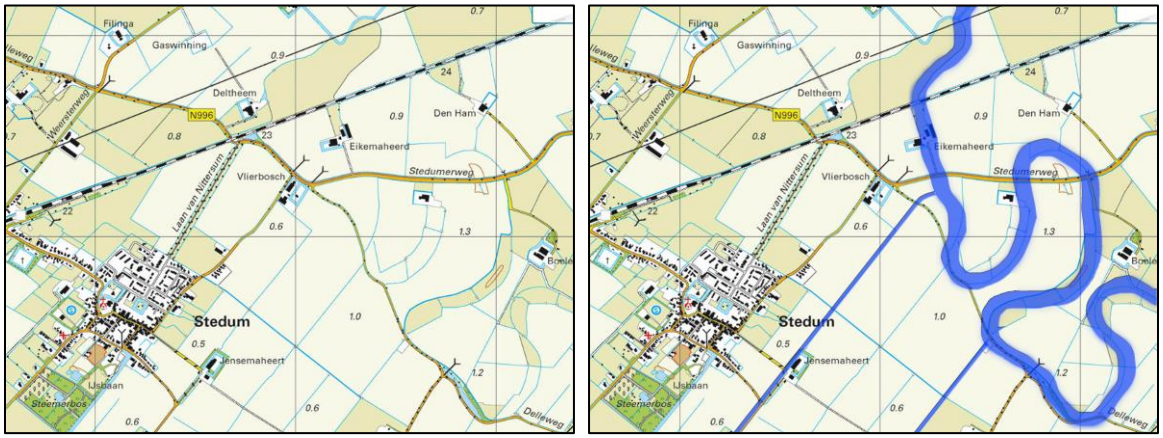

Moderne topografische kaart van de plaats waar de Fledderboschtocht en de Maljehornstertocht in de Fivel uitkwamen

Een stukje van de 'Fledderboschtocht' vanaf de Thesingerweg

De 'Fledderboschtocht' begint tussen de oude en nieuwe lokatie van boerderij Vlierbosch aan de Delleweg. Vanaf de Delleweg is er niets meer van te zien.

Lopster Fivel bij de monding van de 'Maljehornstertocht'

De linkerboerderij is Stedumerweg 7, de rechter is Duirsum op den Ham, ten westen van Loppersum.

De 'Maljehornstertocht' en het Westerwijtwerdermaar

Een stukje van het huidige Westerwijtwerdermaar ligt op het tracé van het 'Maljehornstertocht'. Vooruitlopend op de bespreking van het maar valt aan de hand van dit plaatje op te merken dat het Westerwijtwerdermaar tussen het Kardingermaar en de 'Maljehornstertocht' een natuurlijke indruk maakt en dat het stuk tussen de tocht en Oosterdijkshorn doelbewust lijkt te zijn gegraven om het water vanuit het noorden naar de 'Ten Postertocht' te leiden.

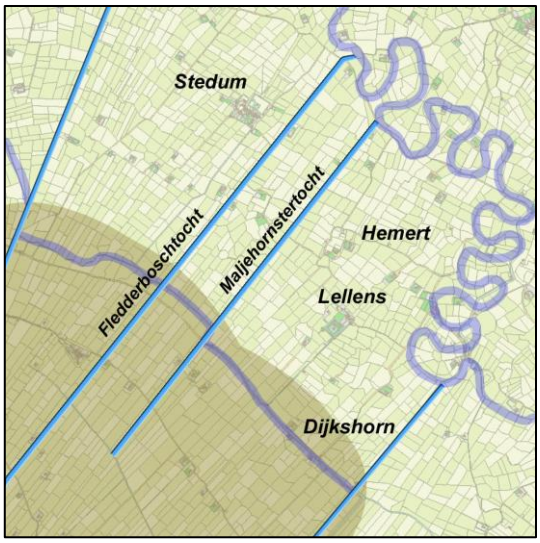

Westerwijtwerdermaar bij de 'Leste Stuiver'

Het afgebeelde stukje van het Westerwijtwerdermaar, dat hier twee kniebochten maakt, ligt op het tracé van de Maljehornstertocht.

Bij de afleiding van het water uit de omgeving van Westerwijtwerd heeft men blijkbaar van dit stukje van de 'oersloot' gebruik gemaakt om het naar Oosterdijkshorn te laten lopen. Vandaar kon het via de 'Ten Postertocht' in de richting van de Fivel en de Delf wegstromen.

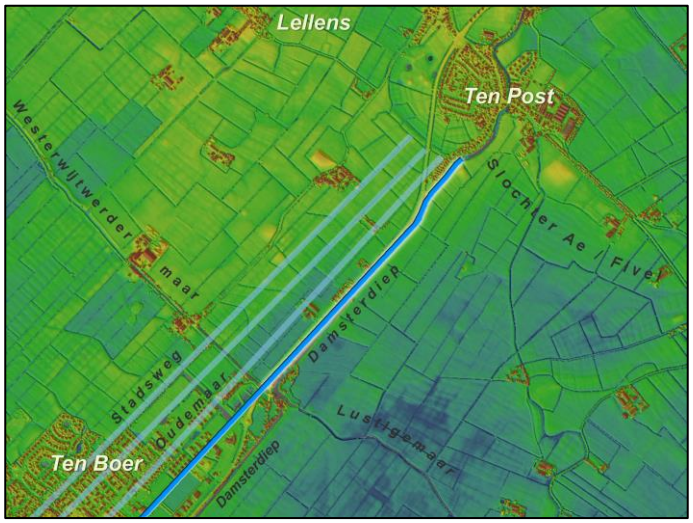

Tussen Ten Boer en Ten Post

Een gedeelte van de 'Ten Postertocht' is later opgenomen in het Damsterdiep. Na het graven van deze sloot heeft hij ook het door het Lustigemaar aangevoerde water afgevoerd, dat via de Kleisloot vanuit het westelijke deel van Duurswold kwam.

‘Ten Postertocht’: nu Damsterdiep tussen Dijkshorn en Ten Post

Dit gedeelte van het Damsterdiep is zijn bestaan waarschijnlijk begonnen als tochtsloot die water vanuit het Woldland ten noorden van de Grasdijk naar de Fivel moest brengen.

In 1424 hebben de Groningers hun ‘nieuwe diep’ (het Damsterdiep tussen Oosterhoogebrug en Oosterdijkshorn) tot hier gegraven.

‘Ten Postertocht’ (nu Damsterdiep) vanaf de Ten Postertil

Op de foto zien we een stukje van de Fivel dat in het latere Damsterdiep is opgenomen. De Ten Postertocht eindigde enkele honderden meters ten westen van deze plek.

Links is nog net de plaats te zien waar de Ten Poster Ae – een overblijfsel van de Fivel – uitkwam. Vanaf daar maakte de Fivel een slinger in westelijke richting. Het kromme stuk Damsterdiep is het zuidelijke deel van die kronkel.

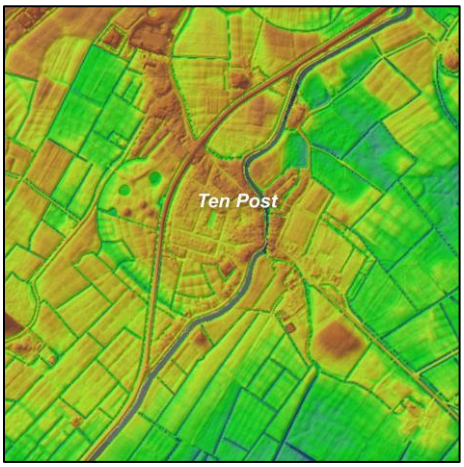

De Fivel bij Ten Post

Op het plaatje is te zien dat het kromme stuk Damsterdiep op de vorige foto een deel is van de oude bedding van de Fivel.

Let op het verschil tussen de kronkel ten zuidwesten van Ten Post en die welke zich ten noorden van het dorp aftekent. De eerste is breder en dieper dan de tweede. Dat wijst erop dat hier minder opslibbing heeft plaatsgehad. Dat moet komen doordat deze lus al eerder is afgesloten dan de andere.

Blijkbaar heeft men vanaf de plek waar de Ten Poster Ae (Fivel) een scherpe bocht naar het zuidwesten maakte, de Ten Postertocht doorgetrokken naar de volgende lus van de Fivel.

We zijn nu toe aan een bespreking van de kanalen die het overtollige water uit die tussenzones hebben afgevoerd: de Oude Ae in het westen en het Westerwijtwerdermaar in het oosten. Maar alvorens daaraan te beginnen kijken we nog eens naar het hele Centrale Woldland

De 'oersloten' op een (schematisch) plaatje

De lichtblauwe lijnen geven de 'oersloten' aan die rechtstreeks in een rivier uitkomen. De donkerblauwe lijnen (Boterdiep en Kardingermaar/Maarvliet) komen uit in de Deel en het Dellekanaal.

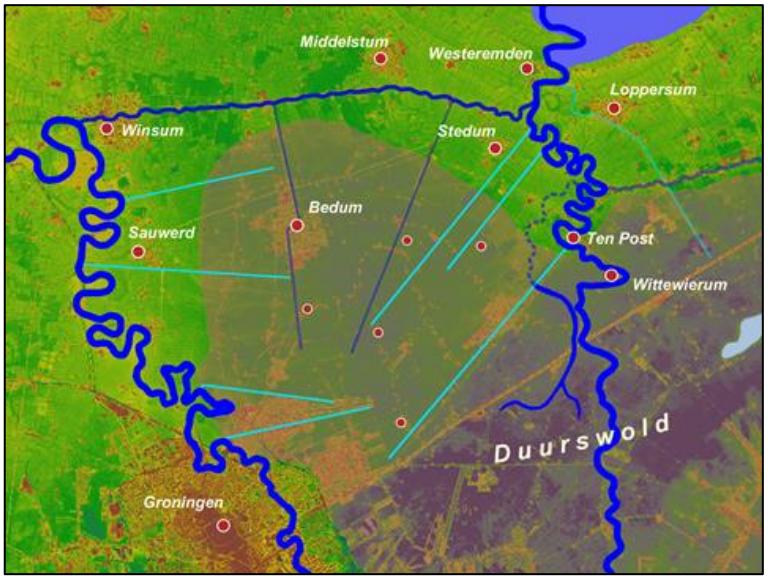

Zoals gezegd zijn op de hoogtekaart in het gebied tussen Oosterdijkshorn en Kröddeburen, tussen de 'Ten Postertocht' en de 'Maljehornstertocht', vage sporen te zien van een oude waterloop. Mogelijk gaat het hier om de bedding waarlangs het uit de westelijke Duurswolder venen afkomstige water dat door het Lustigemaar noordwaarts stroomde, naar de Fivel heeft gelopen. De bedding is op het kaartje met een streepjeslijn aangegeven.

De 'oersloten' hebben slechts kort water vanuit het veen naar Hunze en Fivel afgevoerd. De werking ervan stokte door het dalen van de bodem tussen de oeverwal en het onontgonnen veen. Daar hoopte zich water op dat op een andere manier moest worden geloosd. In ons geval hebben we het over het Westerwijtwerdermaar.

Moerasvorming aan de randen van het veen

Tussen de wierden op de kwelderwallen en het onontgonnen veen hoopt zich water op dat niet door de 'oersloten' kan worden afgevoerd.

De Stichting 'Het Groninger Landschap' die verzot is op 'plas en dras' liggende landerijen, zou het fantastisch gevonden hebben!

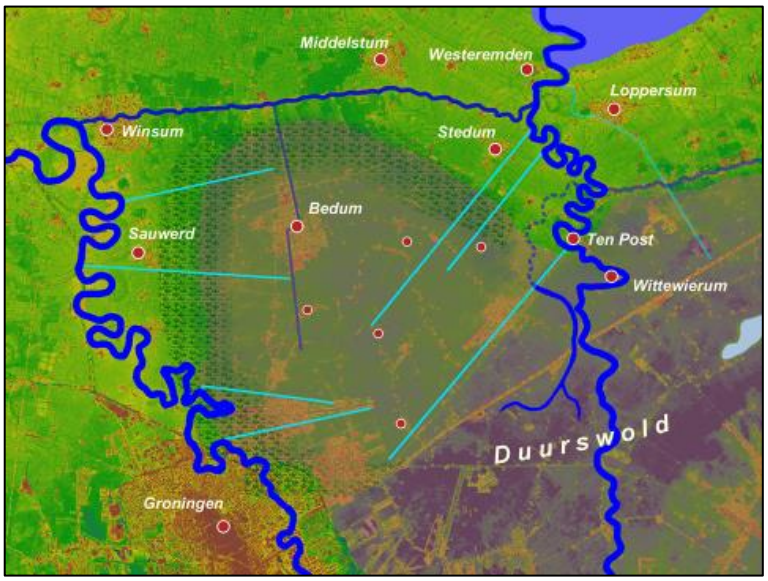

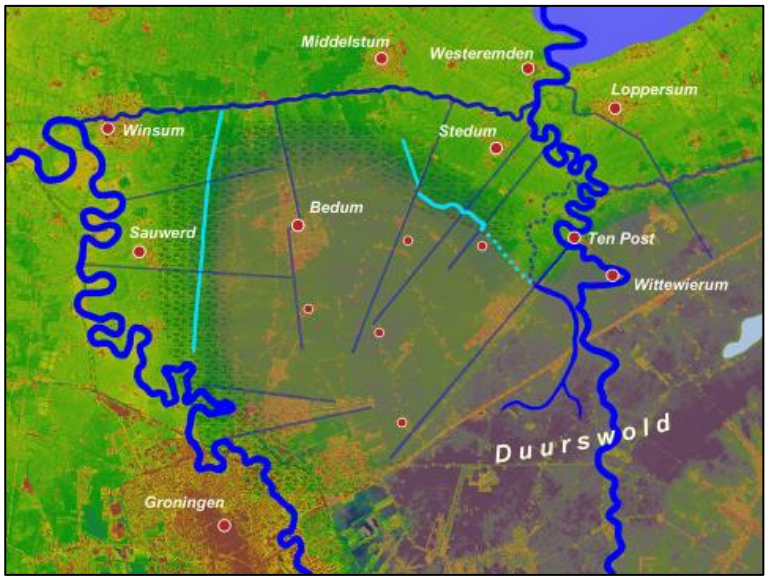

Oude Ae en Westerwijtwerdermaar gegraven

Aan de westzijde is al vroeg de Oude Ae gegraven om het water uit de moeraszone naar het noorden (Deel, Winsumerdiep) af te voeren.

Aan de oostzijde voert het Westerwijtwerdermaar het water af naar het Kardingermaar/Maarvliet.).

De stippels in het zuidelijke stuk van het Westerwijtwerdermaar moeten duidelijk maken dat ook dat deel van het kanaal mogelijk al omstreeks 950 is gegraven.

De onzekerheid op dat punt komt doordat we niet weten wanneer de kleitong is afgezet die van Lellens tot voorbij Ten Boer loopt. Het kan zijn dat deze rug is afgezet tijdens de inundaties in de 11-13^{e} eeuw, maar het kan ook wel vroeger zijn geweest. In dat laatste geval is het niet zo waarschijnlijk dat men deze rug reeds in de 10^{e} eeuw heeft doorgraven.
Om het niet te ingewikkeld te maken ga ik ervan uit dat het gestippelde deel uit de 12^{e} eeuw dateert.

We laten de Oude Ae letterlijk links liggen en kijken nu alleen naar het Westerwijtwerdermaar.

Daaraan vallen twee dingen op:

- de watergang bestaat uit verschillende onderdelen
- de naam doet vreemd aan

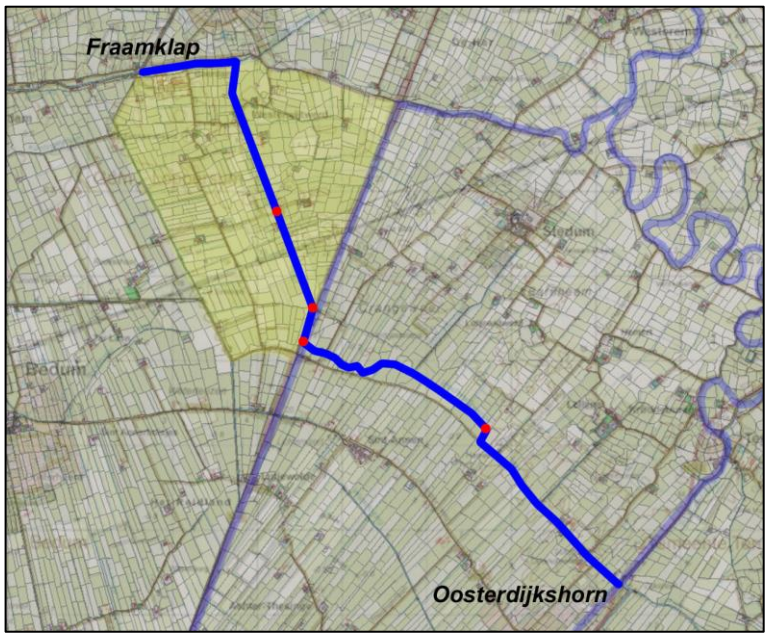

Westerwijtwerd en het Westerwijtwerdermaar

Het kerspelgebied van Westerwijtwerd is aangegeven met een geel vlak.
De rode stippen markeren de grenzen van de hieronder beschreven onderdelen.

Onderdelen

Bij het Noorderzijlvest wordt de naam 'Westerwijtwerdermaar' gebruikt voor de watergang die gelegen is tussen Fraamklap en Oosterdijkshorn. We onderscheiden daarin 4 stukken, eigenlijk 5, als we ook een stukje van het Kardingermaar meetellen.

1. Fraamklap – Breeker Panning (door hoog land)
2. Breeker Panning – Kardingermaar (door laag land)
3. Kardingermaar – Maljehornstertocht (combinatie van een natuurlijke waterloop met een door een moeras gegraven kanaal)
4. Maljehornstertocht – Dijkshorn (gegraven kanaal met flankerende dijk)

Het hierna volgende gaat vooral over dat deel van het Westerwijtwerdermaar dat ***niet*** in het kerspel Westerwijtwerd (geel gemarkeerd) ligt.

Het door het maar afgevoerde water kwam op twee verschillende plekken in de Fivel uit. Het naar het noordwesten lopende water stroomde via het Kardingermaar/Maarvliet en het Dellekanaal naar de Fivel, waarin het bij Oldfort, ten zuiden van Westeremden, uitmondde. Het naar het zuidoosten lopende water liep samen met dat van het Lustigemaar naar Ten Post, waar het in de Fivel uitmondde.

Naam

Waarom heet deze watergang niet Lellenstermaar of Stedumermaar? Lellens en Stedum liggen veel dichter bij Dijkshorn en vallen bovendien onder Fivelgo! Op oudere topografische kaarten heet het zuidelijke stuk ook Stedumermaar. De naam Westerwijterwerdermaar is echter oud.

Hoe komt dat?

Een akte uit 1529 geeft het antwoord: we lezen daarin dat het maar naar Dijkshorn door de voorvaders van de toenmalige Westerwijtwerders is gegraven en onderhouden. Op de vraag hoe het mogelijk is dat de Westerwijtwerders belast zijn geweest met het onderhoud van deze 'in het buitenland' gelegen watergang, kom ik terug.

Reconstructie van de oude loop van de Fivel door H.P. Steenhuis (1830)

De Damster schoolmeester Steenhuis dacht dat het Westerwijtwerdermaar een van de benedenlopen van de Fivel is geweest. Behalve Steenhuis hebben nog vele anderen ideeën te berde gebracht over de aard en functie van het Westerwijtwerdermaar.
Ik laat dat alles nu onbesproken.

Westerwijtwerdermaar vanaf de Douwtil

Ofschoon Steenhuis' weergave van de Fivel een wel heel ingewikkeld patroon vertoont, is de complexiteit van de landschapsontwikkeling doorgaans onderschat. Dat geldt ook voor het Westerwijtwerdermaar. De verschillende delen van die watergang zien er niet alleen verschillend uit, ik denk dat ze ook uit verschillende perioden dateren en verschillende functies hebben gehad.

Het gedeelte van het Westerwijtwerdermaar op de foto heeft het water dat opgesloten was in de zone tussen het Woldland in het westen en de kwelderwal in het oosten afgevoerd naar het Kardingermaar.

Het Kardingermaar/Maarvliet bracht het water naar het Dellekanaal, waarlangs het naar de Fivel en verder naar zee stroomde.

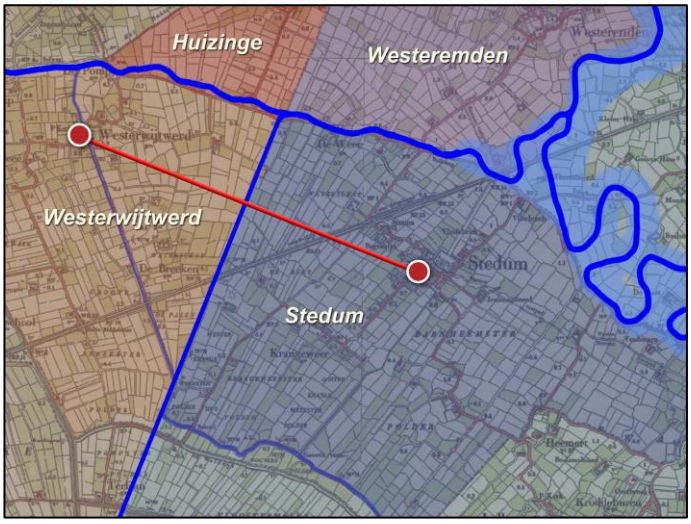

De constructie van het Kardingermaar-Maarvliet

Het Kardingermaar is, zoniet van oudsher, dan toch zeker vanaf c. 1250 de grens geweest tussen Hunsingo en Fivelgo.

Oriëntatie en plaats van deze watergang lijken te zijn bepaald door een middelloodlijn te zetten op de raailijn die men kan trekken tussen Westerwijtwerd en Stedum.

Op het punt waar het Kardingermaar in het Dellekanaal uitkomt grenzen vier kerspelen aan elkaar: Huizinge en Bedum (beide behorend tot Hunsingo) in het westen en Westeremden en Stedum (beide tot Fivelingo behorend) ten oosten van de lijn.

Het Kardingermaar vormde de toegang van Westeremden tot de kolonie Emderwolde (Lutjewolde). De landweg vanuit Westeremden naar het Wold liep via de Bredeweg, Weersterweg en Crangeweersterweg (in een oude tekst aangeduid als 'Fivelgoërweg') en kruiste het Westerwijtwerdermaar door middel van de Douwtil.

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

1 Vraag en antwoord
2 Hoog en laag; veen en klei, 'oersloten'
3 'De Fivel en hare verzanding'
4 Afleidingen
5 Wolddijk
6 Deling van het Fivelgoër Woldland
7 Buursterzuidwending en Stadsweg
8 Samenvatting

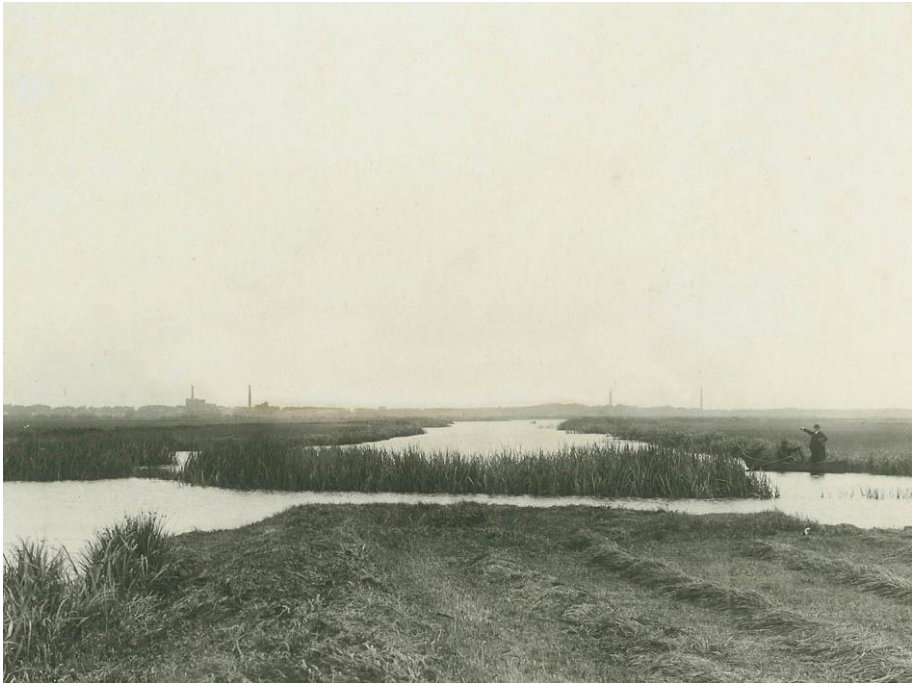

Pieter Mennes Bos bij de monding van het Foxholstermeer

Foto Pastoor
(GrA T818-3809)

Dezelfde plek in de zomer van 2016

De monding van het Foxholstermeer (links) en het Drentsche Diep (rechts)

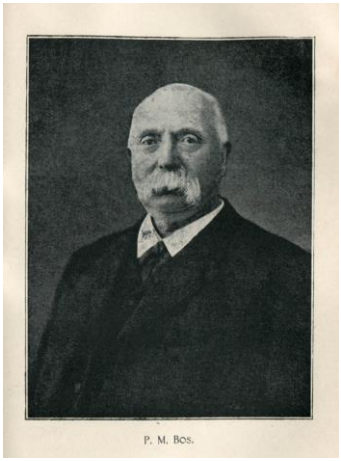

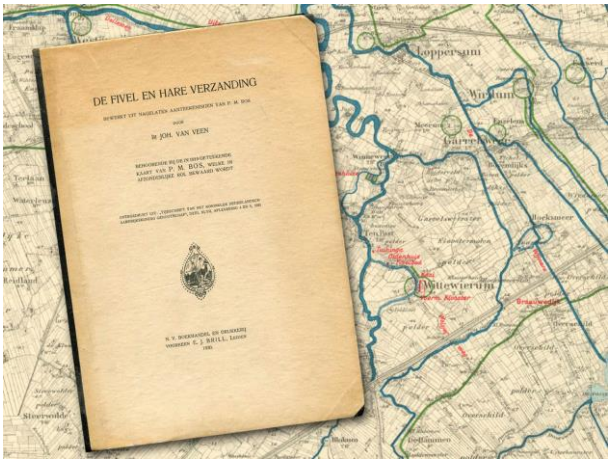

Pieter Mennes Bos (1844-1919): 'De Fivel en hare verzanding'

Pieter Mennes Bos was landbouwer op het Zandster Voorwerk in Zijldijk en werd bekend door zijn onderzoek naar de Fivel.

De aantekeningen van Bos zijn bewerkt en uitgegeven door de uit Uithuizermeeden afkomstige ir. Johan van Veen ('de geestelijke vader van het Deltaplan'). De titel van diens boek wekt de indruk dat Bos zich alleen met de Fivel bezighield, maar zijn aantekeningen betreffen ook de waterstaatkundige toestand en de ontwikkeling van het landschap in andere delen van het gewest.

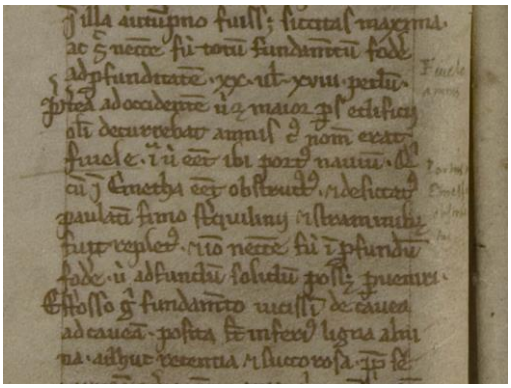

Menko over de afdamming van de Fivel bij Westeremden

Abt Menko van het klooster te Wittewierum noemt in zijn kroniek de Fivel onder meer wanneer hij vertelt over de grondwerkzaamheden die nodig waren voor de bouw van de nieuwe kloosterkerk te Wittewierum (1238).

Volgens Menko slibde de Fivel dicht en werd de rivier bij Westeremden afgedamd. Uit zijn verhaal valt op te maken dat de afdamming bij Westeremden al vér voor zijn tijd heeft plaatsgevonden. Waarschijnlijk hoort de afsluiting van de rivier bij Westeremden bij het proces van bedijking van de oudste delen van het wierdenland (12e eeuw).

Uiteraard was afdamming van de Fivel alleen mogelijk doordat er een alternatieve route bestond waarlangs het vanuit het zuiden aangevoerde water kon afstromen. Die route was de Delf, een gegraven waterloop tussen Winneweer en de Eems, op de geschiedenis waarvan ik nu niet verder in kan gaan.

Een dam in de Fivel bij Westeremden

Aan sporen op de hoogtekaart is nog te zien waar de Fivel is afgedamd: de plaats van de dam (bij het pijltje) heeft het tracé van de Zeerijperweg bepaald.

Na de afsluiting van de rivier is de afzetting van slib buiten de dam doorgegaan.

Het 'Dellekanaal' op de Fivelkaart van P.M. Bos

Het Dellekanaal kwam bij Oldfort in de Fivelbedding uit.

Over de datering van het graven en het dichtslibben van het Dellekanaal bestaat geen duidelijkheid. Ik houd het erop dat deze watergang wellicht al in de 9e of 10e is gegraven.

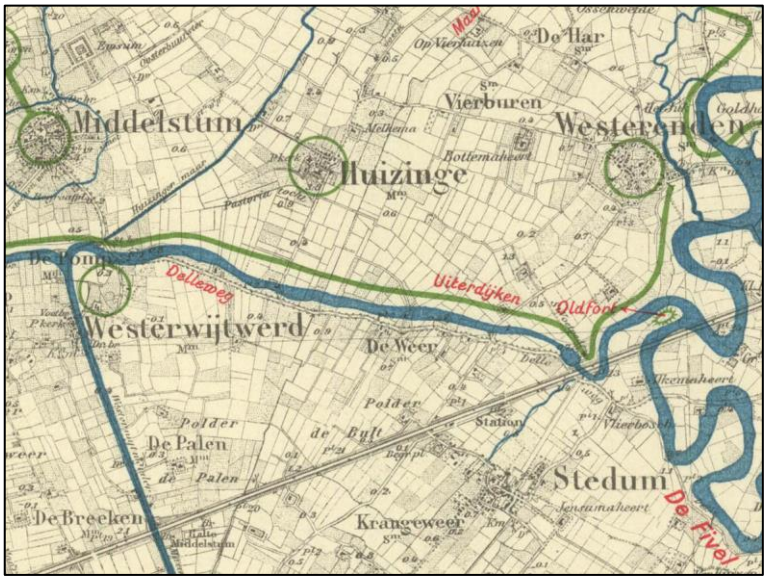

Ik beschouw de akte van 1057 waarbij Winsum en Garrelsweer als tol- en marktplaatsen worden genoemd, als aanwijzing voor het feit dat de Fivel halverwege de 11e eeuw nog bevaarbaar was. Wanneer we de afsluiting van de Fivel – en het dichtslibben van de monding – op de 12e eeuw dateren, betekent dit dat de rivier in één tot anderhalve eeuw tijd van een watervoerende en bevaarbare rivier is verpieterd tot een kronkelende laagte in het wierdenland. Dat is kort, maar niet ondenkbaar.

Het 'Dellekanaal' en de Fivelbedding op de bodemkaart

Het Dellekanaal moet al zijn dichtgeslibd voordat de Fivel bij Westeremden is afgedamd. We moeten dan aan het einde van de 11e of het begin van de 12e eeuw denken.

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

1 Vraag en antwoord
2 Hoog en laag; veen en klei, ‘oersloten’
3 ‘De Fivel en hare verzanding’
4 Afleidingen
5 Wolddijk
6 Deling van het Fivelgoër Woldland
7 Buursterzuidwending en Stadsweg
8 Samenvatting

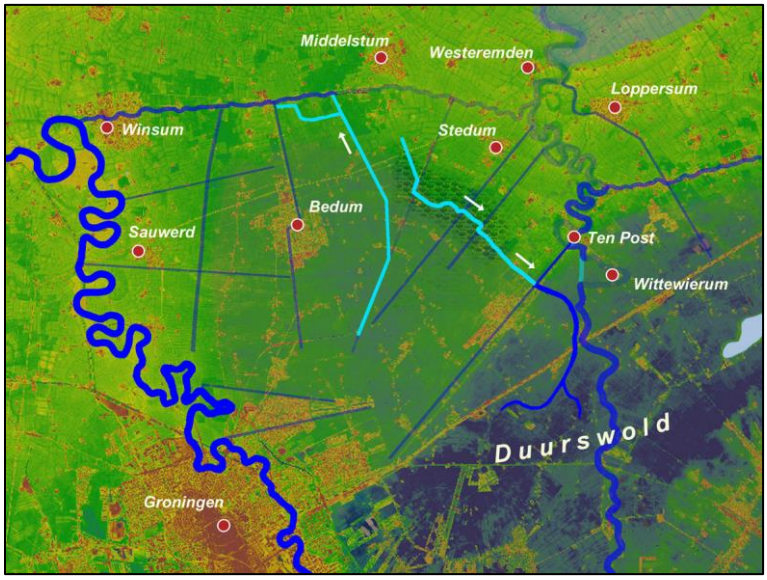

Kardingermaar en Westerwijtwerdermaar

Door het dichtslibben van de Fivel werkte de ontwatering van het Fivelgoër Woldland niet meer**.**

Ter oplossing van dit probleem zijn twee maatregelen genomen: men heeft

- het Kardingermaar naar het noorden afgeleid en
- het Westerwijtwerdermaar zuidwaarts, met aansluiting op de ‘Ten Postertocht’.

De afleiding van het Kardingermaar laten we vanavond voor wat ze is. We concentreren ons op het Westerwijtwerdermaar.

Met pijltjes is aangegeven dat al het water uit het gebied tussen het Woldland en het gebied van Stedum in zuidelijke richting wordt afgevoerd. Het komt bij Oosterdijkshorn uit. Vandaar loopt het door de ‘Ten Postertocht’ naar de oude bedding van de Fivel en dan vanaf Winneweer via de Delf naar de Eems.

Over de Delf, vroeger ook Fivel genoemd, valt uiteraard veel te zeggen, maar dat moeten we nu laten rusten.

De door het vorige plaatje in beeld gebrachte reconstructie steunt op de tekst uit 1529 die ik al heb genoemd maar nooit de aandacht heeft gekregen die hij verdient.

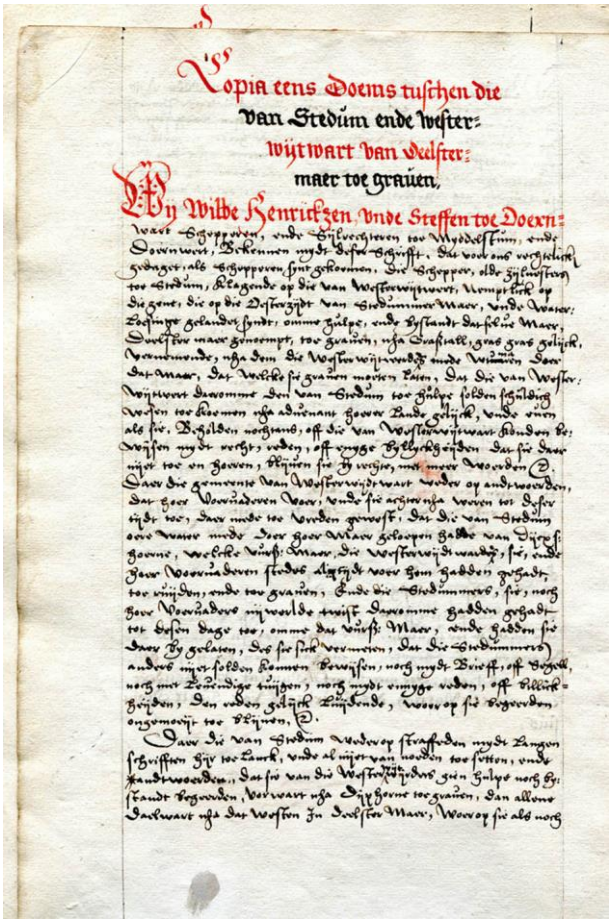

Copia tens Doems tusschen die van Stedum ende Westerwijtwart van Oestersmaer toe grauen.

Wy Wilbe Henrickzen ende Steffen toe Doexma

Uitspraak in een geschil tussen Westerwijtwerd en Stedum (1529)[3]

Uit deze tekst blijkt dat de Westerwijtwerders van ouds de watergang naar Dijkshorn hebben gegraven en onderhouden.

De reden daarvan moet zijn dat het water van hun kerspel van nature naar het zuiden wegstroomde.
Door de afzetting van klei in het gebied tussen Lellens en Ten Boer in de 12e en 13e eeuw (?) werd het afstromen van het water gehinderd.
Om die reden moesten de Westerwijtwerders ver van huis aan het graven.

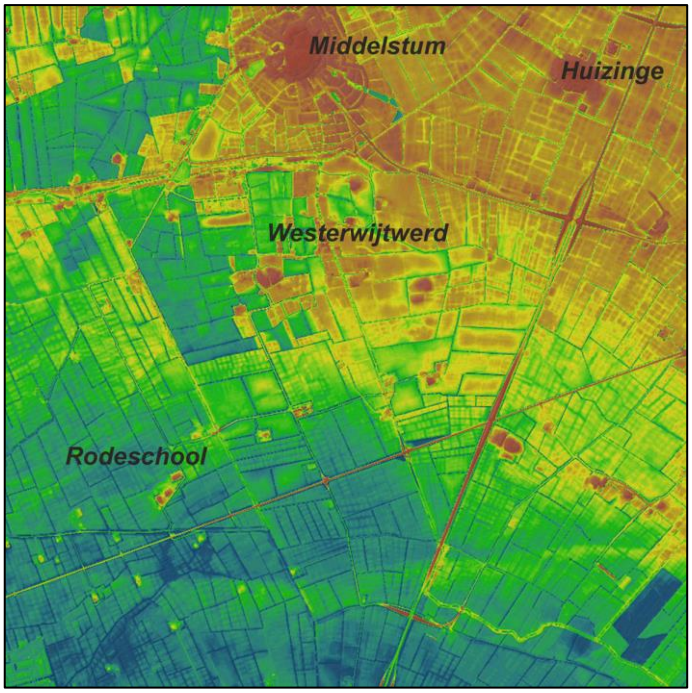

Westerwijtwerd op de AHN

[3] GrA 2043-24, fol. 26-27v.

We kijken eerst naar het reliëf in het kerspel Westerwijtwerd.

De hoogtekaart laat zien dat de bodemhoogte van noord naar zuid sterk afloopt; in het zuidelijke deel bestaat de bodem uit kalkarme woudgrond.

Er is veel land is afgegraven. In de noordwesthoek t.b.v. de baksteenproductie, de dorpswierde van Westerwijtwerd (tussen Boerdam en de Pomp) is als terpaarde afgegraven en verkocht.

Zichtbaar zijn sporen van in noordoostelijke richting lopende prielen. De sporen verdwijnen onder de hoger opgeslibde kleien.

Bij het doorgraven van de kleiafzettingen tussen Lellens en Ten Boer is ongetwijfeld sprake geweest van gemeenschappelijke belangen: door het verzanden van de benedenloop van de Fivel liep ook het naar het zuiden aflopende gebied van Stedum en Lellens in zuidwestelijke richting af. Ook dat water kon via het Westerwijtwerdermaar en Ten Postermaar afstromen.

Het volgende plaatje – ook weer AHN – laat zien wat ik bedoel.

Tussen Lellens en Ten Boer AHN

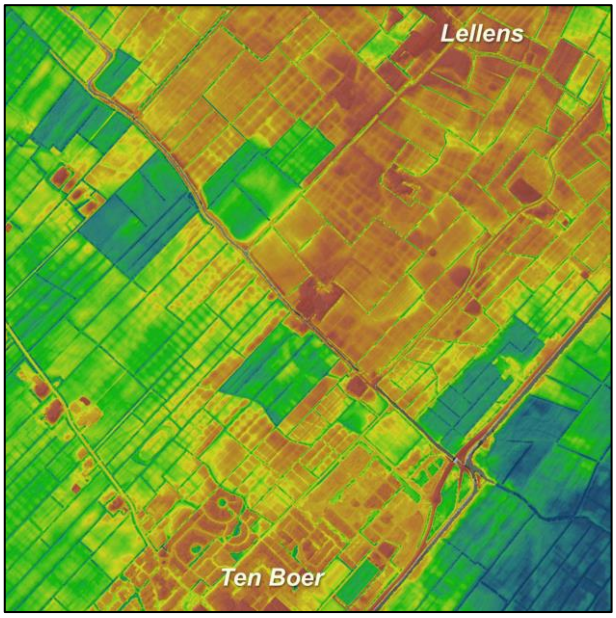

Een hoog opgeslibde rug strekt zich vanuit de richting Lellens uit tot Ten Boer.

Ten noorden van het Westerwijtwerdermaar is de opslibbing langer doorgegaan dan ten zuiden ervan.

Het beeld wordt verstoord doordat veel land is afgegraven.

Tussen Lellens en Ten Boer bodemkaart

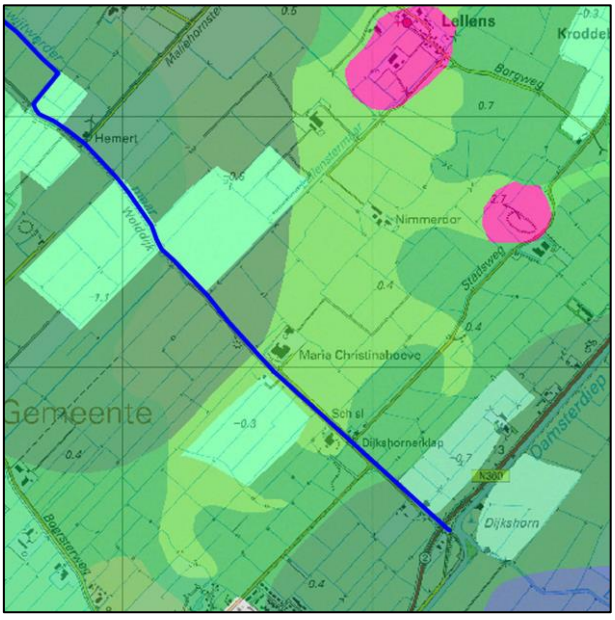

Ter weerszijden van het Westerwijtwerdermaar liggen dezelfde kleien. Dit, in combinatie met het hoogteverschil ter weerszijden van het maar, wijst erop dat de watergang is gegraven toen de hier aangetroffen klei al was gedeponeerd, maar de inundaties en de daarmee samenhangende afzetting van klei nog aan de gang waren.

Het maar en de dijk erlangs hebben blijkbaar verdere opslibbing aan de binnendijkse zijde verhinderd.

Het zuidelijke stukje van het Westerwijtwerdermaar en het bijbehorende deel van de Wolddijk kunnen uit dezelfde tijd stammen en het resultaat zijn van dezelfde onderneming.

Het is niet uitgesloten dat hier al sinds de 10e eeuw een watergang was en dat deze ten tijde van de afzetting van de kleirug in de 12e en 13e eeuw herhaaldelijk opnieuw moest worden uitgegraven.

Als dit verhaal klopt hebben we een antwoord op de vraag hoe het komt dat het Westerwijtwerdermaar heet zoals het heet.

Wolddijk en Westerwijtwerdermaar

We kijken in noordelijke richting vanaf het bruggetje bij gemaal Hemert.
Het land links op de foto is afgegraven. Hier is een kleilaag van c. 80 cm dikte verdwenen.

Westerwijtwerdermaar en Wolddijk richting Dijkshorn

We staan op hetzelfde bruggetje en kijken naar het zuiden.

De oriëntatie van dit gedeelte van het Westerwijtwerdermaar staat loodrecht op een structuurlijn onder Lellens.

We kunnen zeker niet uitsluiten dat hier in de 10e eeuw ook al een watergang heeft gelopen, maar zeker is in elk geval wel dat het kanaal zijn vorm heeft gekregen door graafwerk dat in de 12e en 13e eeuw moet zijn verricht.

Midden op de foto de Maria Christinahoeve, een voormalige Ommelander plaats, die vóór de Reductie eigendom was van het klooster Thesinge.

Het land rechts is afgegraven. Ook hier is 80 cm klei verdwenen.

Het maar loopt hier vlak langs de Wolddijk. Het heeft er alle schijn van dat dit stuk van de Wolddijk zijn oorspronk te danken heeft aan het uitgraven van het maar.

Resumé:

In antwoord op het dichtslibben van het Dellekanaal is voor het Fivelgoër woldland ten oosten van het Kardingermaar een uitweg gemaakt naar het noorden, met aansluiting op de watergangen die later via de Winsumerzijl op de benedenloop van de Hunze loosden, voor het gebied dat opgesloten was geraakt tussen de kleirug van Lutjewijtwerd, Stedum en Hemert enerzijds en het Centrale Woldland anderzijds is een waterlossing gemaakt die bij Oosterdijkshorn aansluit op het watersysteem van Fivelgo met (uiteindelijk) uitmonding op de Eems.

Ik vermoed dat deze ingrepen in de (late) 12^{e} eeuw hun beslag gekregen hebben. Dat wil zeggen: voordat er in Groningerland kloosters zijn gesticht.

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

1 Vraag en antwoord
2 Hoog en laag; veen en klei, ‘oersloten’
3 ‘De Fivel en hare verzanding’
4 Afleidingen
5 Wolddijk
6 Deling van het Fivelgoër Woldland
7 Buursterzuidwending en Stadsweg
8 Samenvatting

Wolddijk en Westerwijtwerdermaar

Straatnaambordjes ‘Wolddijk’ vinden we in Noorderhoogebrug, ten westen van Bedum, ten noorden van Sint Annen en ten noorden van Ten Boer. Aan de noordzijde van het Centrale Woldland heet de weg die over de Wolddijk loopt nu ‘Westerdijkshorn’, ‘Wroetende Mol’ en ‘Ter Laan’ (resp. ten westen en ten oosten van het Boterdiep).

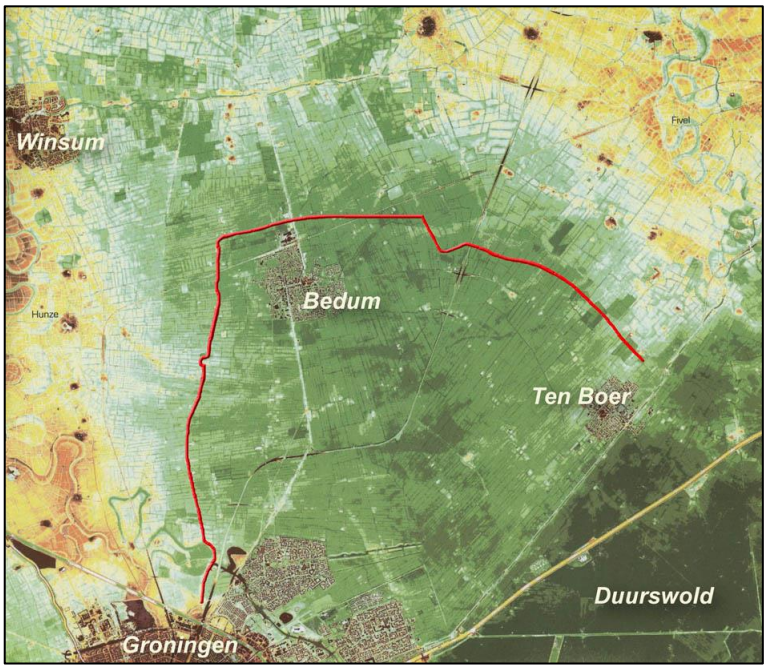

De Wolddijk aangelegd (c. 1200)

Aangenomen wordt dat enkele decennia na de in het vorige hoofdstuk beschreven ingrepen, zo rond 1200, de Wolddijk is gelegd om te verhinderen dat water uit de hogere omgeving naar het Centrale Woldland kon stromen.
Ik geloof niet dat het ooit een veen- of leidijk is geweest, zoals sommigen denken.
De Wolddijk begint in Noorderhoogebrug en eindigt bij Oosterdijkshorn en kan in verschillende delen tot stand gekomen zijn. De dijk moest bescherming bieden tegen water van buitenaf.

Met het opwerpen van een verhoogde huisplaats (een zogenaamd 'podium') onder Zuidwolde is in de tweede helft van de 12e eeuw begonnen. Aangezien dit podium binnen de Wolddijk gelegen is, mogen we aannemen dat het ouder is dan de Wolddijk. De westelijke Wolddijk is blijkbaar aangelegd omdat het verhogen van de huisplaatsen niet voldoende was om het land droog te houden. Tegelijkertijd moeten we bedenken dat de Wolddijk in eerste instantie niet veel meer zal zijn geweest dan een serie op één lijn gelegen pendammen. Ook later heeft de dijk zich nooit meer dan enkele decimeters boven het aangrenzende maaiveld verheven. Het is dan ook niet vreemd dat de hoogtekaart laat zien dat er niet alleen na het verdwijnen van het veen, maar ook nog na het leggen van de Wolddijk inundaties zijn geweest.

Als de Westerwijtwerders in de 12e eeuw reeds aan het graven zijn geweest om een bestaande waterloop tussen Ten Boer en Lellens op diepte te houden kan het stuk Wolddijk bij Dijkshorn al uit die tijd stammen. De dijk ziet eruit alsof hij bestaat uit de klei die vrijkwam bij het uitgraven van het maar.

Na de aanleg van de Wolddijk

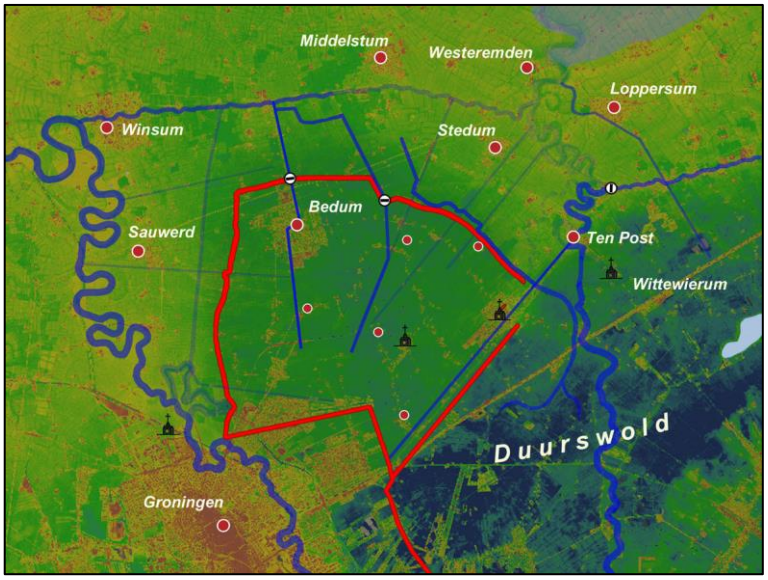

Op het plaatje zien we behalve de Wolddijk ook de oudere Beijumerzuidwending, Borgwal en Grasdijk.

Door het leggen van de Wolddijk werd niet alleen het buitenwater buiten gesloten, maar ook het binnenwater opgesloten. Om dat kwijt te kunnen raken moesten gaten worden gemaakt in die dijk: de Bedumerzijl en de Kardingerzijl.

Ook op de plek waar eerder de Delf in de Fivel uitmondde (de Mude) is een zijl gelegd. Door die zijl loosde het hele zuidwestelijke deel van Duurswold.

Het kaartje laat ook de kloosters Selwerd, Thesinge, Ten Boer en Wittewierum zien. De abten van de drie laatste kloosters hebben altijd een leidende rol in het waterbeheer gespeeld. Maar ook het verder weg gelegen Aduard kan betrokken zijn geweest bij het Centrale Woldland: wellicht heeft de abdij al kort na haar stichting het complex te Rodeschool verworven, waarvan een gedeelte binnen de Wolddijk lag.

- De Beijumerzuidwending is de grens tussen Hunsingo en Drenterwolde
- De Borgwal scheidt Fivelgo van Drenterwolde.
- De Grasdijk is grens tussen twee verschillende Fivelgoër ontginningssystemen. Ten noorden ervan ligt een ontginning die vanaf de hoogte van Hemert is uitgegaan, ten zuiden zien we een 'waaier' die zijn ontstaan dankt aan ontginningsarbeid die is uitgegaan van de Kleisloot.

Wolddijk bij 'De Leste Stuver'

Achter het huisje is het spoor van de Wolddijk te zien: een c. 15 meter brede strook tussen twee sloten.

Nieuw rietmoeras aan de Wolddijk

Wellicht geeft het land ter linkerzijde een beeld van het rietmoeras waarin het Centrale Woldland is veranderd door het verdwijnen van het veen.

Niet voor niets draagt een deel van dit gebied nog altijd de naam 'Reitland'.

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

1 Vraag en antwoord
2 Hoog en laag; veen en klei, ‘oersloten’
3 ‘De Fivel en hare verzanding’
4 Afleidingen
5 Wolddijk
6 Deling van het Fivelgoër Woldland
7 Buursterzuidwending en Stadsweg
8 Samenvatting

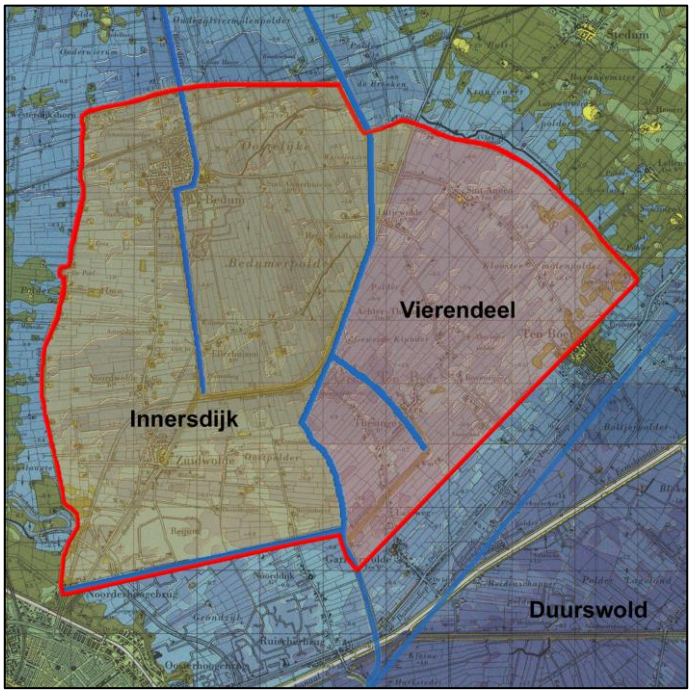

Een ratjetoe aan grenzen

Het door de Wolddijk en soortgelijke keringen omsloten Centrale Woldland ressorteerde in historische tijd onder het Winsumerzijlvest en bestond uit een Hunsingoër en een Fivelgoër deel.

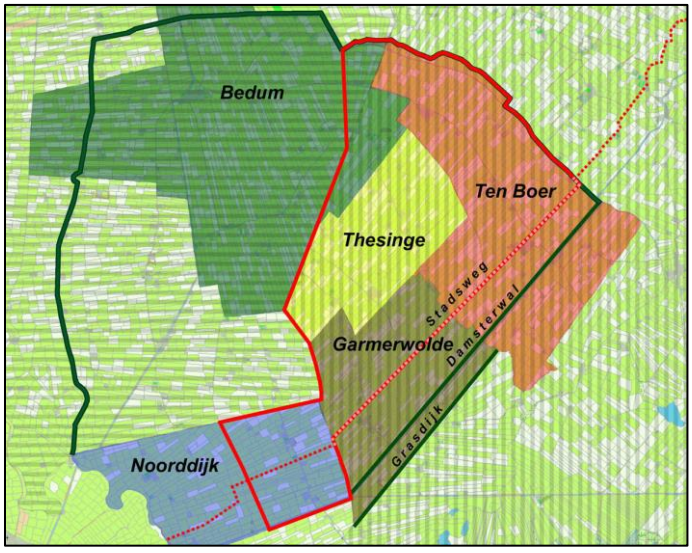

De Stadsweg gaat door Garmerwolde en Ten Boer

Hunsingo heeft op dit kaartje een horizontale arcering, Fivelgo een verticale.
Het gebied binnen de rode lijnen hoorde bij de Schepperij Vierendeel van het Winsumerzijlvest. Noorddijk is in 1408 toegetreden tot het zijlvest en is in 1428 gesplitst. Het westelijke deel ging bij Innersdijk horen, het oostelijke deel bij het Vierendeel.

Het tot het kerspel Bedum behorende gebied ten oosten van de landschapsgrens tussen Hunsingo en Fivelgo is de oude kolonie Emderwolde, die vanuit Westeremden is gesticht, maar in de vijftiende eeuw al niet meer bestond.

De grens tussen het Winsumerzijlvest en het Scharmerzijlvest loopt dwars door de kerspelen Garmerwolde en Ten Boer.

Maar hoe komt het dat niet het hele Fivelgoër deel van het Centrale Woldland (het land tussen het Kardingermaar en de Grasdijk) deel is gaan uitmaken van het Winsumerzijlvest?

Het antwoord op deze vraag moet te maken hebben met de toestand die is ontstaan nadat de waterlossing van Stedum en Westerwijtwerd bij Oosterdijkshorn op de 'Ten Postertocht' was aangesloten.

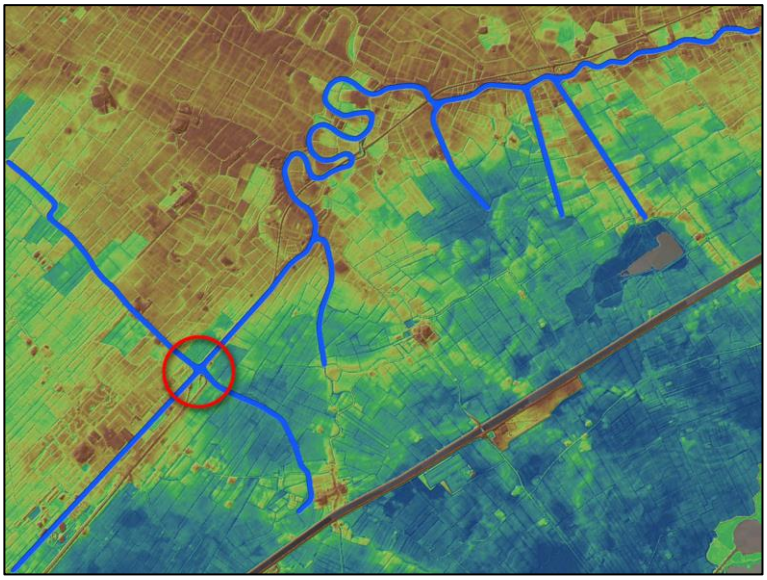

Concurrentie tussen hoog en laag

Bij Oosterdijkshorn komt water uit drie richtingen bij elkaar.

In het bijzonder de druk van het water uit de hoge landen Stedum verhinderde de waterlossing van de lage landen.

Ter oplossing van dit probleem is de stroomrichting in het Westerwijtwerdermaar weer omgedraaid.
Dat kon alleen wanneer het betreffende deel van Fivelgo toegang kreeg tot de watergangen die later door het Winsumerzijlvest werden beheerd. Daarvan bestond al een ouder voorbeeld: in de 12e eeuw was het Kardingermaar al noordwaarts afgeleid.

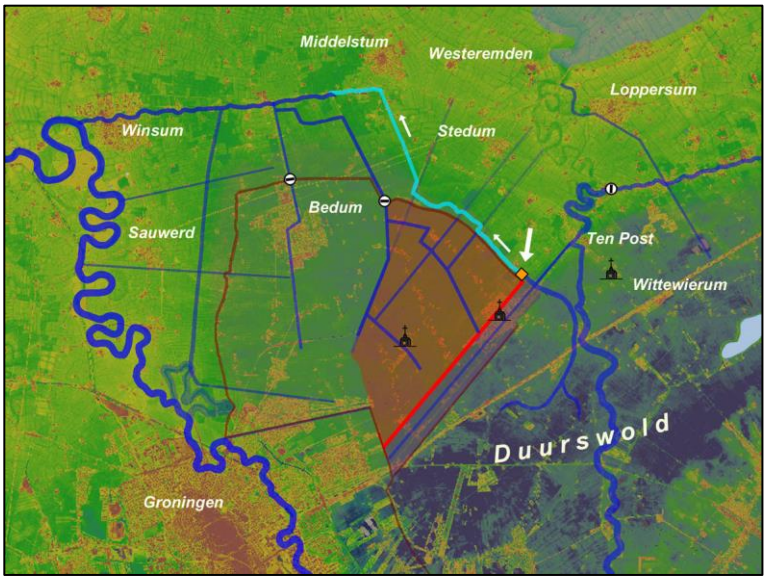

Het Fivelgoër Woldland gesplitst

Er is een dam gelegd in het Westerwijtwerdermaar bij Oosterdijkshorn, zodat het Stedumer (en Westerwijtwerder) water noordwaarts ging stromen.

Het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland is gesplitst in een (groot) noordelijk en een (klein) zuidelijk deel.

Binnen de Wolddijk werd de waterscheiding tussen beide systemen gevormd door een 6,5 km lange dijk: de Buursterzuidwending (gemarkeerd met een rode lijn).

Ik vermoed dat deze ingrepen uit de tweede helft van de 13e eeuw dateren. Op de reden daarvoor kom ik later terug.

Voor het lage deel van Westerwijtwerd (de Breekerpolder) is in de 15e eeuw een aparte oplossing gevonden. Met heeft het toen aangesloten op het Vierendeelster afvoersysteem. Dat zou niet gebeurd zijn wanneer de omstandigheden daartoe niet hadden gedwongen (*'de pending bij de Doetil'*).

Verlaat Oosterdijkshorn

Om te voorkomen dat water vanuit het noorden naar de 'Ten Postertocht', Fivel en Delf kon stromen is bij Oosterdijkshorn een dam in het Westerwijtwerdermaar gelegd. Scheepvaartverkeer was mogelijk door middel van een overtoom of overtocht.

De dam is halverwege de 17e eeuw vervangen door een verlaat.

Oosterdijkshorn met Westerwijtwerdermaar

De Dijkshornerklap ligt op de plaats van de voormalige dam met overtocht.

Het huis rechts heet 'de Pending'. Het woord pending betekent 'waterscheiding'.

Pending tussen Oosterdijkshorn en Lellenster Borgweg

De smalle strook langs de Stadsweg tussen Dijkshorn en het pijltje is de pending waaraan het huis 'de Pending' zijn naam ontleent.

Links boven de Maria Christinahoeve.

In het bouwland ten noorden van de Stadsweg is het spoor te zien van een verdwenen watergang. Reeds Kooper heeft daarop gewezen.
Het pijltje wijst naar de plaats waar de volgende foto is gemaakt.

Pending langs de Stadsweg ten oosten van Dijkshorn

Links de Stadsweg; we kijken vanuit het oosten in de richting van Dijkshorn.

De pending was (en is) een smalle strook grond tussen twee parallelle sloten.

Links van de pending ressorteert het land onder de schepperij Oldersum of Ten Post van het Dorpsterzijlvest (onderdeel van de Drie Delfzijlen), het land ter rechterzijde valt onder de schepperij Stedum (onderdeel van het Winsumerzijlvest).

De pending moest voorkomen dat water uit het hogere land ter rechterzijde naar het lage land ter linkerzijde stroomde.

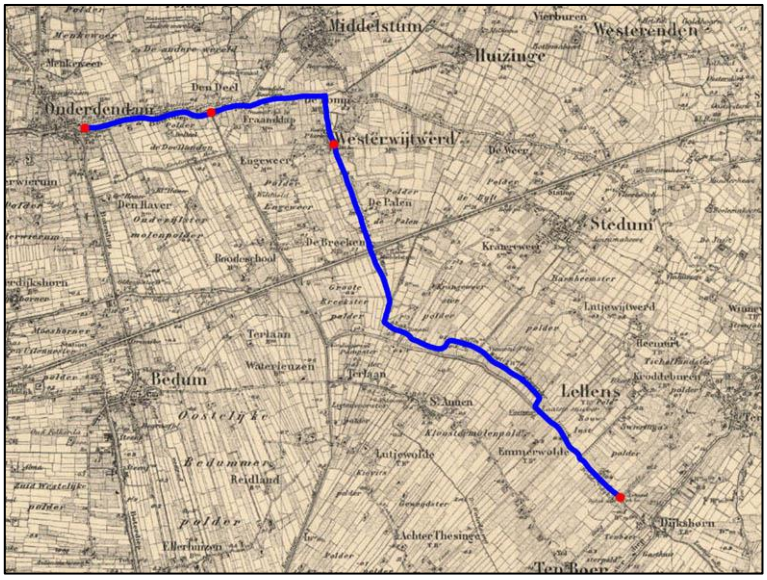

Boterdiep, 'Deelstermaar' en Westerwijtwerdermaar

In oude stukken komen we soms de naam 'Deelstermaar' tegen. Uit de inhoud van die stukken blijkt dat daarmee soms ook het Westerwijtwerdermaar wordt bedoeld.

Ten behoeve van het onderhoud is het Deelstermaar in drie stukken verdeeld.

Het eerste stuk (tussen Onderdendam en het Hooimaar/Fraamklap) valt in uiteen in drie panden:
• het eerste pand, vanaf de Galgenberg oostwaarts, ter lengte van 19 roeden of 77,71 meter, werd onderhouden door Kantens
• daarop sloot het pand van Huizinge aan, met een lengte van 72 roeden of 294,48 meter
• vervolgens kwam het 316 roeden of 1292,44 meter lange pand van Middelstum, Toornwerd en Engeweer met hulp van twee zijleden van Overmaringe.

Het tweede stuk ligt tussen Hooimaar/Fraamklap en de Westerwijtwerderkerk en kwam ten laste van Stedum en Westerwijtwerd samen. [4]

Het derde stuk loopt van de Westerwijtwerderkerk tot Dijkshorn en werd onderhouden door Stedum.

[4] Conform de uitspraak die in 1529 door scheidslieden is gedaan in een geschil tussen de ingezetenen van deze twee kerspelen.

Westerwijtwerd en Westerwijtwerdermaar vanaf de Breeker Panning

Ten noorden van de Breeker Panning loopt het Westerwijtwerdermaar door hoog land. Ten zuiden daarvan ligt het land laag. Er is een tijd geweest waarin het water in dit deel van het maar naar het zuiden stroomde.

Het is niet bekend wanneer Stedum e.o. toegang heeft gekregen tot het Hunsingoër watersysteem. Als we toch een jaartal zouden willen noemen kies ik voor c. 1250. Sindsdien functioneerde het afgebeelde deel van het Westerwijtwerdermaar als hoofdwaterlossing van dit Fivelgoër gebied en stroomde het water noordwaarts.

Westerwijtwerderhorn

Op de voorgrond links het Huizingermaar, rechts het Deelstermaar.

Beide watergangen hebben wellicht in voorhistorische tijden een gemeenschappelijke voorganger gehad waarin getijdbewegingen vanuit de Fivelboezem en het Dellekanaal lichte kronkels hebben veroorzaakt.

De Stadsweg op de Buursterzuidwending

Naast de omkering van de stroomrichting in het Westerwijtwerdermaar en het leggen van de dam in het Westerwijtwerdermaar was de splitsing van het Fivelgoër Woldland in een noordelijk en zuidelijk deel een van de maatregelen ter oplossing van de problemen van Duurswold.

Binnen de Wolddijk werd – zoveel mogelijk over wat hogere gronden – de Buursterzuidwending aangelegd als waterscheiding tussen een op het Winsumerzijlvest uitwaterend gebied (het Vierendeel) en een strook die via de Ten Postertocht en de Delf naar de Eems mocht blijven afwateren. Van het waterkerende vermogen van deze zuidwending hoeven we geen hoge dunk te hebben: blijkens een tekst uit 1567 stond hij ’s winters gewoon onder water, net zoals de aanliggende landerijen.[5]

Het westelijke uiteinde van de Buursterzuidwending werd aangesloten op de Borgwal tussen Noorddijk en Garmerwolde, zodat ook hier een watergang – in dit geval de Borgsloot – werd afgedamd.

De verklaring van de naam Vierendeel is onzeker. Het Vierendeel is letterlijk een vierde deel van Fivelgo, naast drie andere: Fivelgo-Westerambt (met Loppersum als hoofdplaats), Fivelgo-Oosterambt (met Farmsum als hoofdplaats) en Duurswold. Maar ook binnen de organisatie van het Winsumerzijlvest was dit gebied (samen met Stedum) een vierde deel naast drie andere: de Bedumer wagenreed, Halfambtster wagenreed en Oosterambtster wagenreed. Ik kom daarop terug.

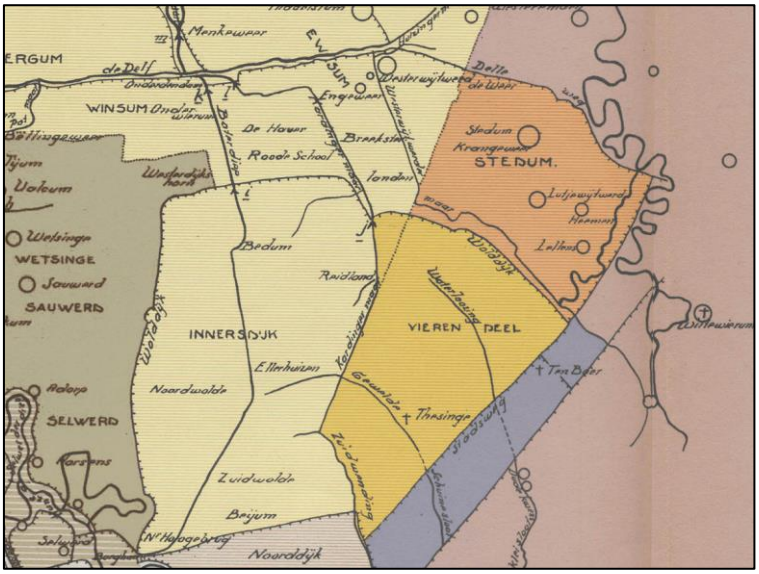

Stedum en het Vierendeel naar Kooper

• Het Vierendeel is geel gemarkeerd.
• Oranje is de latere schepperij Stedum.
• Paars is de strook tussen de Buursterzuidwending en de Grasdijk.
• Lichtgeel is het Winsumerzijlvest
•Oudrood is het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen.

[5] GrA 708-525 reg. nr. 70 (9 april 1567)

We zien dus dat de veranderingen in het landschap (daling van ontgonnen veengebied, opslibbing aan de zeekant) al heel vroeg geleid hebben tot vérgaande ingrepen, vergelijkbaar met die welke halverwege de 15e eeuw leidden tot de aansluiting van het Oosterniezijlvest (Uithuizen, Zandeweer en 'Overmaringe') bij het Winsumerzijlvest.

Splitsing van een gebied om de lasten van de ontwatering ervan te delen zien we vaker.
In 1408 is bij de inlating van Noorddijk in het Winsumerzijlvest bepaald dat het westelijke deel van dat kerspel via Innersdijk zou lozen, en het oostelijke via het Vierendeel. In 1428 is dat nog eens aangescherpt en kregen de Noorddijksters de opdracht om hun kerspel door middel van een Dwarsdijk in tweeën te delen. Ook het Oosterniezijlvest is halverwege de 15e eeuw gesplitst.

Samenvatting:

Het Vierendeel en Stedum hebben aansluiting gekregen op het Winsumerzijlvest aangezien zij hun oorspronkelijke afwateringsmogelijkheid via de Fivel zijn kwijtgeraakt en afstroom via de Delf op de Eems niet mogelijk was vanwege de lage ligging van Duurswold.

Een 16e-eeuws zijlvestenijboekje

In het huisarchief Farmsum bevindt zich een klein boekje[6] waarin een lijst is opgenomen van de bedragen die de onderdelen van het Winsumerzijlvest als bijdragen aan het waterschap (het zogenaamde 'schot') moesten betalen. Uit dit 'schotregister' komt een andere indeling van het Winsumerzijlvest naar voren dan tot dusver bekend was.

In plaats van de 11 of 12 schepperijen die in allerlei publicaties[7] worden vermeld, rept deze lijst van vier 'wagenreden':

1. Vierendeel met Stedum (later met oost-Noorddijk)
2. Bedum (later met west-Noorddijk)
3. Halfambt
4. Oosterambt

Daarnaast worden de halverwege de 15e eeuw ingelaten gebieden (Uithuizen, Zandeweer en Overmaringe) apart genoemd. Deze aparte vermelding doet vermoeden dat de in dit lijstje vervatte indeling uit de tweede helft van de 15e eeuw zou kunnen dateren.

6 GrA 619-913.
7 Zie (onder meer) B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974).

Een *wagenreed* is in principe niets anders dan een met een wagen berijdbare weg. In de zijlvestenij-organisatie heeft het woord een overdrachtelijke betekenis gekregen. Het duidt – zo valt uit de bronnen op te maken – de ingelanden aan van een gebied waarbinnen één landweg de hoofdverbindingsroute was.

Oorspronkelijk moeten we denken aan de volgende wegen: Winsum-Ranum-Rasquert in het Halfambt, Warffum-Usquert-Westerwijtwerd in het Oosterambt en Winsum-Onderwierum-Bedum-Zuidwolde in de Bedumer Wagenreed. Van het Vierendeel en Stedum heet het dat deze gebieden samen een wagenreed vormen. Aangezien daar geen centrale weg is, wordt het woord 'wagenreed' in dit geval krachtens analogie gebruikt om een organisatorische eenheid aan te duiden.

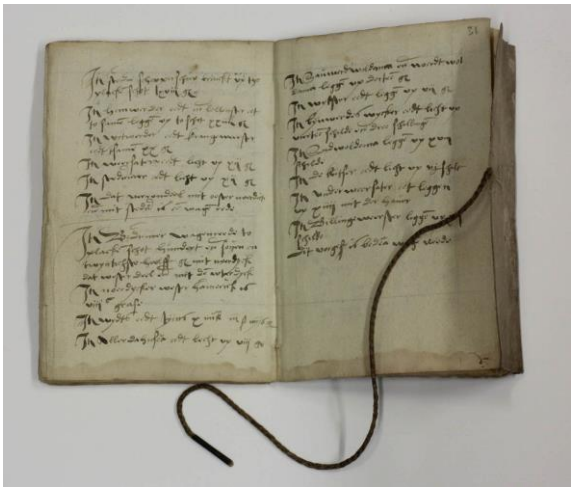

Een 16e-eeuws schotregister(tje)

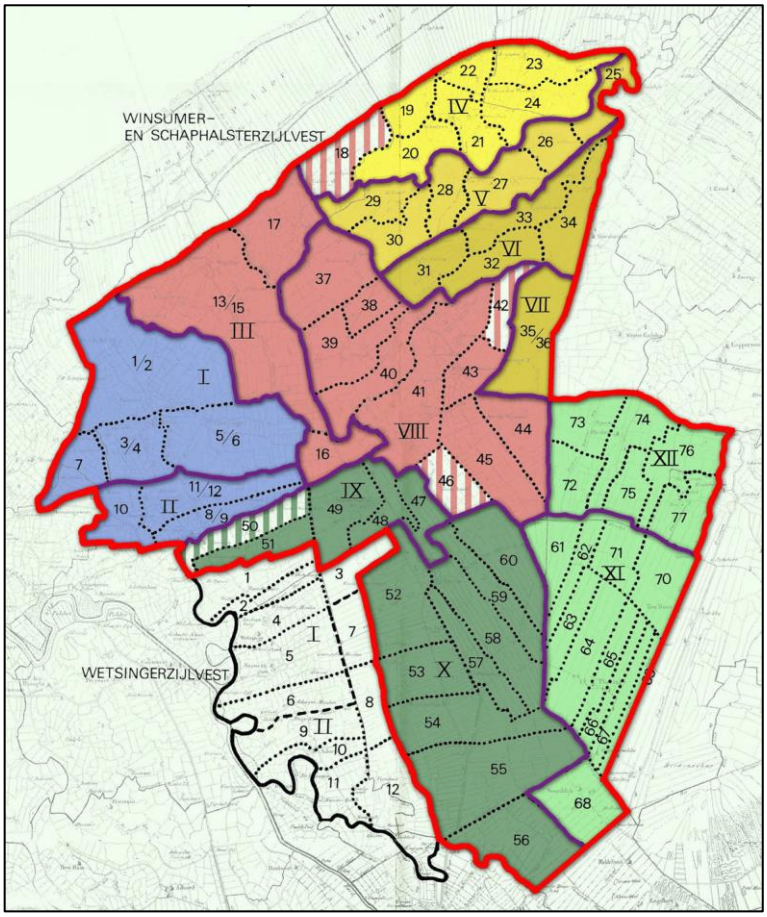

Oude en nieuwe indeling van het Winsumerzijlvest

Het kaartje geeft de oude indeling (in kleuren), ingetekend in Siemens' indeling.

De dikke rode lijn geeft de buitengrens aan van het toenmalige Winsumer en Schaphalsterzijlvest.
De paarse lijnen stellen de grenzen voor tussen de schepperijen, de stippellijnen die tussen de zijl-eden.
De nummers zijn die van Siemens.[8]

[8] Siemens, a.w., kaart 8.

De kleurvlakken zijn gebaseerd op het schotregister in het zijlvestenijboekje en geven de oude indeling van het zijlvest aan:

1 lichtgroen: Vierendeel en Stedum;
2 donkergroen: Bedumer wagenreed;
3 rood: Oosterambtster wagenreed;
4 blauw: Halfambtster wagenreed.

Het geel gekleurde gebied omvat de drie delen van het Oosterniezijlvest, die in de zomer van 1457 tot het Winsumerzijlvest zijn toegetreden.

Uit het register in het huisarchief Farmsum blijkt dat de vier wagenreden de oudste eenheden zijn binnen het Winsumerzijlvest. Dat zijn dus de gebieden die samen de Winsumerzijl hebben gelegd. Waarschijnlijk dateert die zijl, net zoals de Delfzijlen, uit het begin van de 14e eeuw.

Het bestaan hebben van deze oudere inrichting van het Winsumerzijlvest zegt iets over de ontwikkeling van deze organisatie. Vooralsnog heb ik me niet aan speculaties daaromtrent gewaagd. Wel wijs ik op het opmerkelijke feit dat de Bedumer wagenreed helemaal tot aan de benedenloop van de Hunze heeft doorgelopen, zodat hij de hele zuidoever van de Deel met Winsum omvatte.

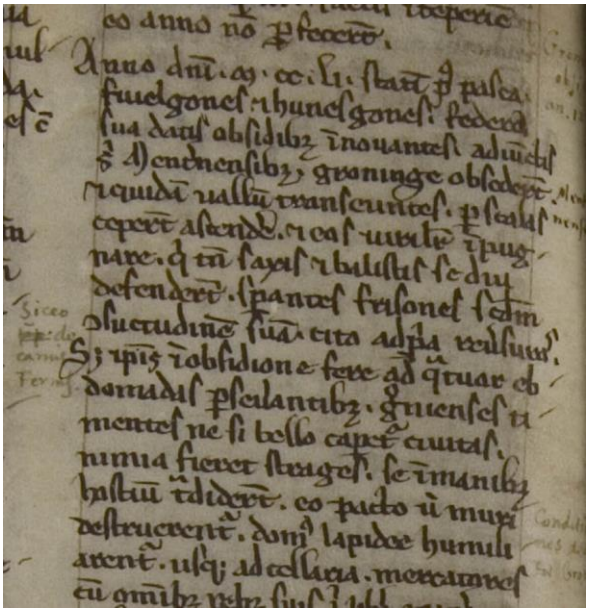

Menko over de strijd van Hunsingo, Fivelgo en Menterne tegen Groningen (1250-1251)

De aantekeningen in de marge zijn van Ubbo Emmius.

Er bestaat geen schriftelijke bron waaruit onomstotelijk blijkt wanneer het Fivelgoër Woldland is gesplitst, een dam in het Westerwijtwerdermaar is gelegd en het gebied van Stedum en omstreken is aangesloten op het afwateringssysteem van Hunsingo.

Vast staat wel dat voor deze ingrepen samenwerking nodig was tussen Hunsingo en Fivelgo. Uit de kroniek van Emo en Menko weten we dat deze landschappen tussen 1228 en 1250 oorlog voerden met elkaar. De strijd stopte toen ze beiden wilden afrekenen met een gezamenlijke vijand, de stad Groningen, of liever: de vertegenwoordiger van de Utrechtse bisschop en zijn ridders, die daar de dienst uitmaakten. Nadat ze zich meester hadden gemaakt van de stad en de leidende ridders hadden verjaagd (1251) was er ruimte voor andere zaken, vreedzame regelingen en samenwerking.

Het is moeilijk voorstelbaar dat Hunsingo en Fivelgo gedurende de periode waarin ze met elkaar in oorlog waren het eens hebben kunnen worden over de hier beschreven grensoverschrijdende maatregelen op het terrein van het waterbeheer.Het ligt dus voor de hand aan te nemen dat ze op zijn vroegst uit de jaren 50 van de 13e eeuw kunnen dateren.

Een akte uit het jaar 1301 lijkt te bevestigen dat het Fivelgoër Woldland toen nog niet zo lang gesplitst was in een Winsumer en een Delfzijlster deel.[9]

[9] GrA 708-520 reg.nr. 2 (OGD I 210).

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

1 Vraag en antwoord
2 Hoog en laag; veen en klei, ‘oersloten’
3 ‘De Fivel en hare verzanding’
4 Afleidingen
5 Wolddijk
6 Deling van het Fivelgoër Woldland
7 Buursterzuidwending en Stadsweg
8 Samenvatting

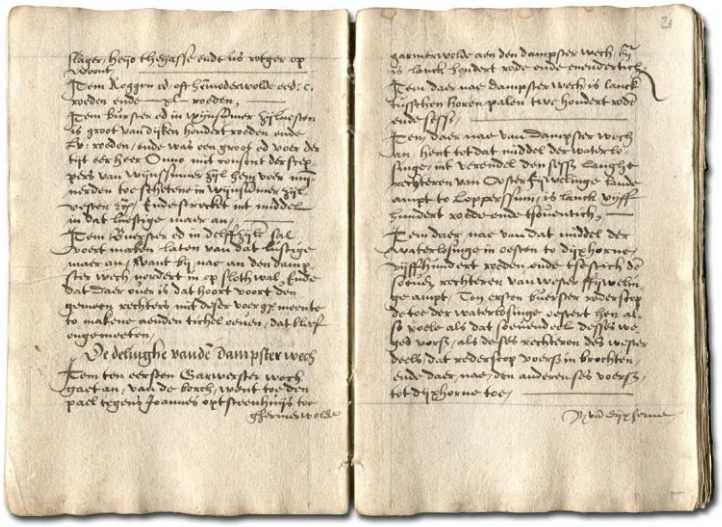

‘De delinghe van den Dampsterwech’

Het eerder genoemde zijlvestenijboekje bevat een lijst van de gebieden die belast waren met het onderhoud van de Stadsweg.

Van deze tekst zijn meer afschriften bewaard gebleven, waarvan er niet een exact gelijk is aan de andere. Toch is op basis van de opgegeven ‘roetallen’ een reconstructie te maken van de weg tussen de Borg en Dijkshorn te maken.

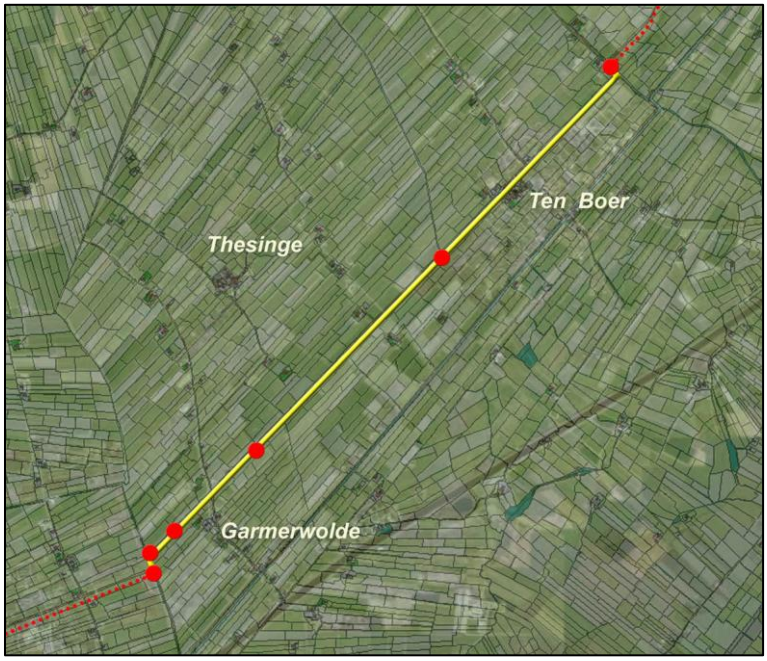

De panden van de Stadsweg tussen de Borg en Dijkshorn

De weg tussen de Borg en Oosterdijkshorn wordt in oude documenten aangeduid als ‘Stadsweg’, ‘Kleiweg’, ‘Damsterweg’, ‘Nieuweweg’, ‘Vierendeelsweg’ en ‘Zuidwending’. Misschien zijn er nog wel meer namen in gebruik geweest.

De 6 stippen markeren het begin en einde van de verschillende panden.

1. Het pand tussen de Hontil en de Ridderborg wordt in het boekje nog niet genoemd. Dit stukje weg is pas halverwege de 17^{e} eeuw aangelegd.
2. Vanaf de Borg tot de paal bij ‘Johannes opt Steenhuijs’ wordt de weg onderhouden door het kerspel Garreweer, later Tjamsweer genoemd.
3. Vanaf de genoemde paal volgt een pand ter grootte van c. 900 meter: Appingedam (‘Damsterweg’).
4. Vanaf de Damsterweg tot de Boersterwaterlozing: Oosterdeel van Fivelgo-Westerambt (Stedum, Westeremden, Garsthuizen, Loppersum, Wirdum, Leermens, ’t Zandt, Zeerijp, Eenum, Godlinze, Losdorp, Spijk, Bierum en Oosterwijtwerd).
5. Vanaf de Boersterwaterlozing tot aan de dam bij Oosterdijkshorn: Westerdeel van Fivelgo-Westerambt (Garmerwolde, Thesinge, Ten Boer, St. Annen, de Heidenschap, Woltersum, Ten Post, Garrelsweer en Wittewierum).

De bij het onderhoud van de Stadsweg betrokken kerspelen

Donkergroen: Westerdeel van Fivelgo-Westerambt.
Mosgroen: Oosterdeel van Fivelgo-Westerambt.
Oranje-groen: Garreweer en Appingedam.

Fivelgo-Westerambt valt grotendeels samen met het dekanaat Loppersum.

De rest van Fivelgo (Fivelgo-Oosterambt, ressorterend onder het dekenaat Farmsum) is ongekleurd.

Met een donkergroene lijn is de: Stadsweg tussen de Borg en Dijkshorn aangegeven.

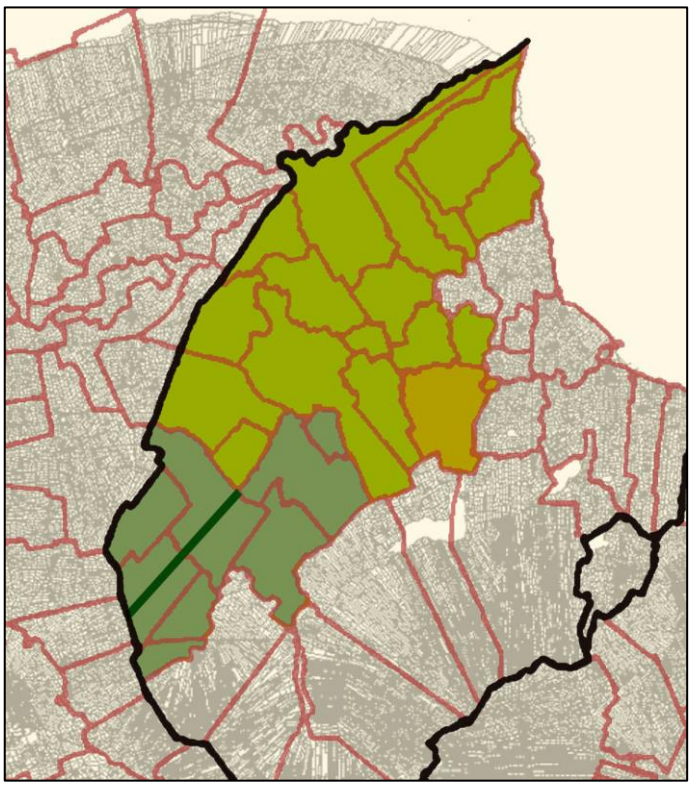

Het pand van het Westerdeel van Fivelgo-Westerambt

(Foto S.J. Bouma; GrA 2138-5168)

Garreweersterweg en Ridderborg

Garreweersterweg en Garmerwolde

Het pand van Garreweer eindigde bij het perceel van ‘Johannes opt steenhuijs’. Daarmee moet het ruitvormige stuk land zijn bedoeld in de witte cirkel.

Het middelpunt van het ruitvormige perceel ligt exact in het verlengde van de Garmerwolder Dorpsweg.

De noordwestelijke hoek van het ‘steenhuisperceel’

De ruitvorm van het perceel doet denken aan het steenhuisterrein dat aan de oostzijde van de Zernikelaan in de Paddepoel is opgegraven.

Kasteelterrein aan de Zernikelaan in de Paddepoel (Groningen)

Ook in de Paddepoel is een kasteelterrein, waarvan de locatie hoort bij een oudere landindeling, ingepast in een jongere verkaveling.

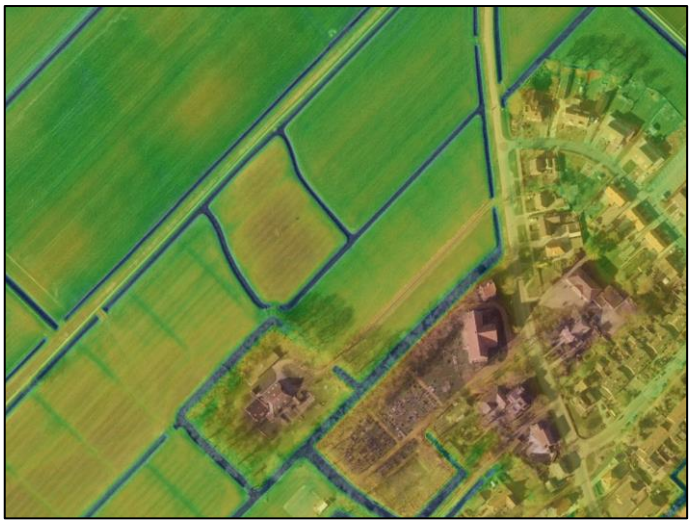

Een oud kasteelterrein?

De vorm van het perceel onder Garmerwolde lijkt het resultaat van het combineren van twee verkavelingssystemen: een ouder systeem waarin de Dorpsweg en, ten zuiden van de N360, ook de Geweideweg naar Heidenschap passen, en een jonger systeem dat gekenmerkt wordt door zuidwest-noordoost lopende parallelle sloten.

Mogelijk heeft het opwerpen van het podium voor dit steenhuis iets te maken met de aanleg van de Buursterzuidwending en de splitsing van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland in een noordelijk en zuidelijk deel. Maar je zou ook kunnen denken aan een veel oudere periode, toen hier in de buurt de grens werd getrokken tussen het Utrechtse Drenterwolde (Noorddijk) en Fivelgo.

Opmerkelijk is immers een andere overeenkomst tussen het steenhuisterrein bij Garmerwolde en dat in de Paddepoel: beide percelen liggen net buiten het Utrechtse gebied. Het ‘Zernike-steenhuis’ ligt 100 meter ten noorden van de grens, precies temidden van het Reitdiep en de Paddepoelsterweg, het Garmerwolder steenhuis ligt wat verder (600 meter) van de grens, maar ook in de nabijheid van een oude landweg: de Dorpsweg en zijn verlengde, de Lageweg naar Thesinge en Steerwolde.

Het pand van Oosterdeel van Fivelgo-Westerambt

Over de Boersterwaterlozing – waar de panden van Westerdeel en Oosterdeel aan elkaar grensden – valt heel wat te zeggen, maar daarvoor is nu geen gelegenheid.

De kerk van Garmerwolde

De huidige kerk van Garmerwolde is niet meer dan een schamel restant van wat er ooit heeft gestaan. De Wolden moeten een periode van grote bloei hebben gekend.

Behalve de drastisch verkleinde kerk van Garmerwolde zijn er nog veel meer aanwijzingen die doen vermoeden dat het in de 15e eeuw – en wellicht ook al eerder – niet goed ging in de Wolden. In het bijzonder de lage ligging en de zo goed als onoplosbare wateroverlast hebben daarbij de belangrijkste rol gespeeld.

Akte waarbij de bisschop van Münster de samenvoeging bevestigt van de kloosters Ten Boer en Thesinge (1485)

Een van die aanwijzingen voor de ongunstige situatie in de Wolden is de samenvoeging van de abdijen Ten Boer en Thesinge. Ik maak hiervan melding omdat in de afgebeelde akte expliciet sprake is van de armoede van de kloosters en de Stadsweg. Bovendien werd – zo blijkt uit de tekst – rekening gehouden met de mogelijkheid dat wateroverlast in de toekomst reden zou kunnen zijn om de conventualen van Thesinge weer naar Ten Boer te laten verhuizen.

De abdij te Thesinge bleef verantwoordelijk voor de kloosterkerk in Ten Boer, die tevens parochiekerk was.

Kloosterkerk Ten Boer

Daardoor komt het dat we in een aantekenboekje van de abt van Thesinge[10] onder het jaar 1545 een notitie vinden over het opmetselen van de noordgevel [van de kerk] en de wenteltrap daarin. Dat grapje kostte het klooster 300 goudguldens, de bakstenen niet meegeteld.

[10] GrA T2043-29 fol. 123.

Het veen, de Fivel en de Stadsweg

1 Vraag en antwoord
2 Hoog en laag; veen en klei, ‘oersloten’
3 ‘De Fivel en hare verzanding’
4 Afleidingen
5 Wolddijk
6 Deling van het Fivelgoër Woldland
7 Buursterzuidwending en Stadsweg
8 Samenvatting

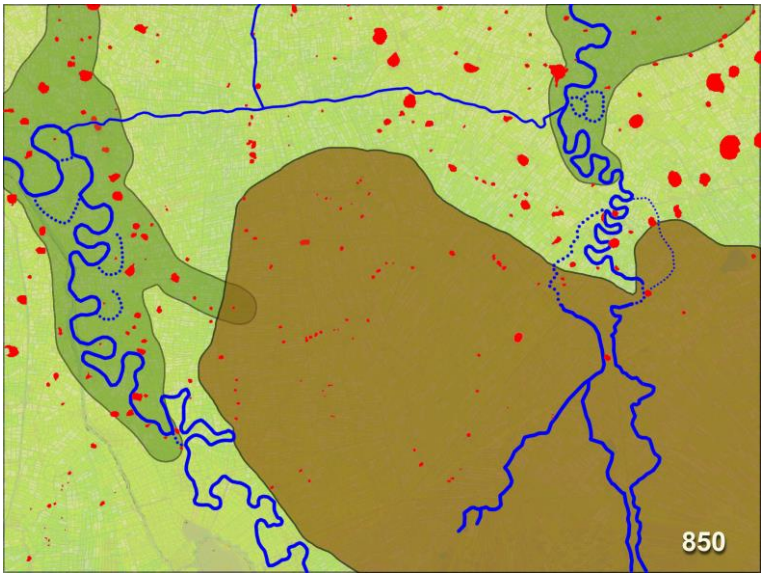

850

Met dit eerste plaatje springen we op een rijdende trein.
Al eerder is er in dit gebied van alles gebeurd. Zo valt over de Deel en het Dellekanaal het een en ander te zeggen, maar dat valt buiten het bestek van deze voordracht.

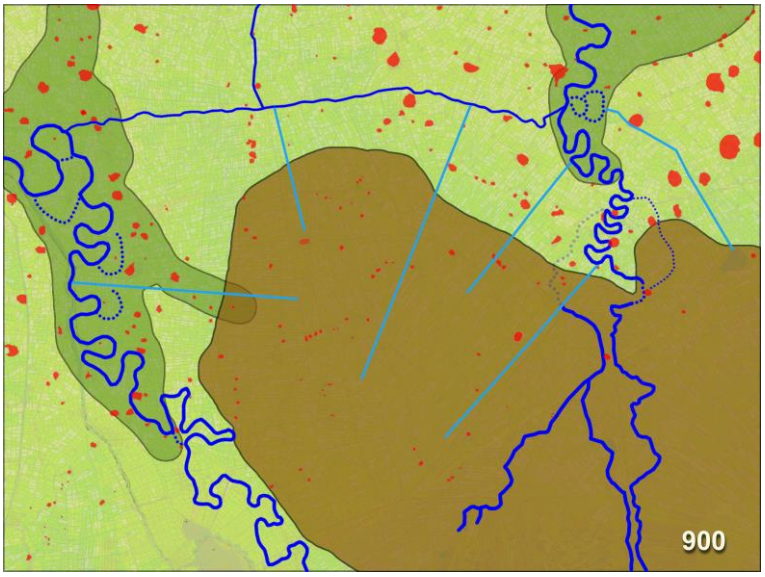

900

Vanuit de bewoonde gebieden worden ‘ontginningssloten’ gegraven, het veen in. Er zijn er meer geweest dan de hier getekende.

Sommige lopen rechtstreeks naar rivieren (‘Arwerdertocht’, ‘Maljehornstertocht’, ‘Ten Postertocht’ en Wijmers), andere naar al bestaande kanalen (Boterdiep, Kardingermaar, resp. naar de Deel en het Dellekanaal).

950

De pijlen geven de stroomrichting in de watergangen aan.

Het uit het veen loskomende water hoopt zich op in de stroken tussen het wierdenland en het veen. Om het kwijt te raken worden waterlossingen gegraven: Oude Ae, (het zuidelijke deel van het) Westerwijtwerdermaar en het westelijke deel van de Delf (bij Garrelsweer).

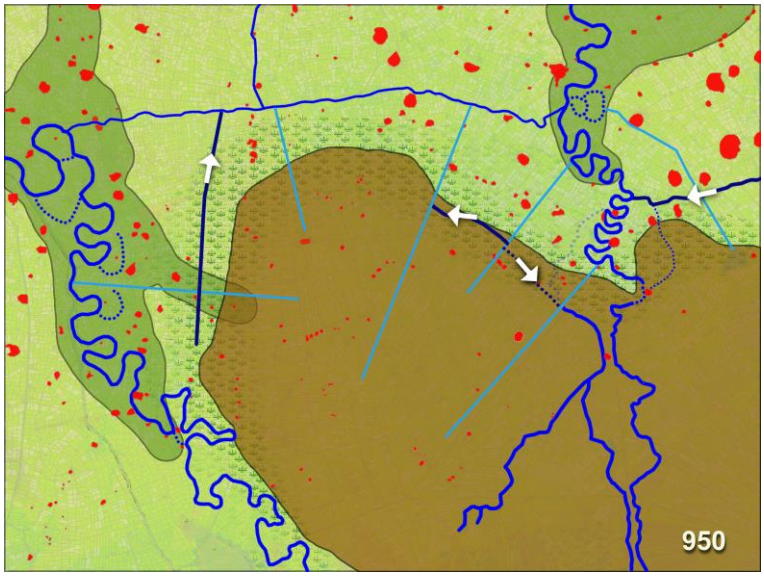

Het water in de Delf stroomt naar het westen. De Fivel is nog open. Eb en vloed veroorzaken kronkels in de Delf. Hetzelfde zien we in de oudere kanalen (Deel en Dellekanaal).

Uit een akte van 1057 blijkt dat Winsum en Garrelsweer havens zijn. Ze liggen op overeenkomstige plaatsen: beide op plekken waar binnenwater in open water uitkomt.

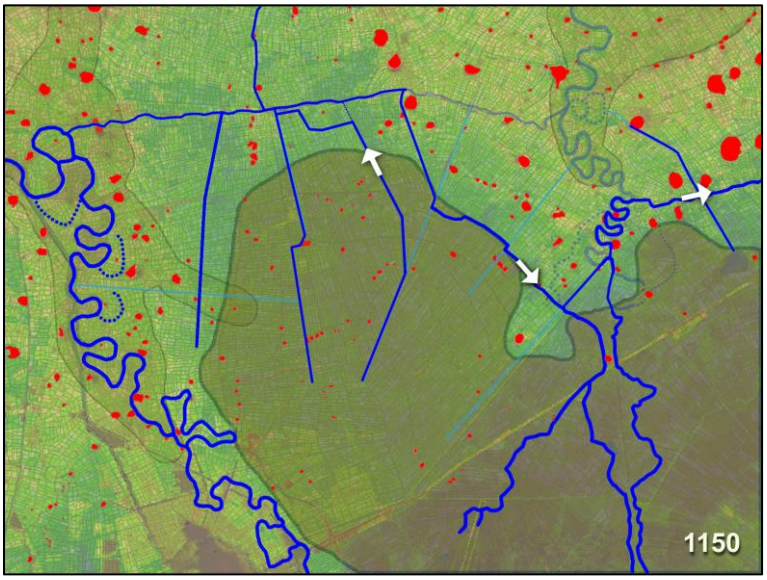

1150

Het veen is zo goed als verdwenen (de snelheid waarmee dat gaat is enorm: er worden gevallen gemeld waar de bodem tot 5 cm per jaar zakt!).

Tegelijk slibt de Fivelboezem dicht. Daardoor houdt de Fivel houdt op water af te voeren.

Ook het Dellekanaal slibt dicht.

De stroomrichting in het westelijke deel van de Delf verandert: in plaats van naar het westen stroomt het water nu naar het oosten. In het oostelijke deel van de Delf stroomde het water al naar de Eems.

Al het water dat uit het zuidoostelijke (Fivelgoër) deel van het Centrale Woldland komt moet samen met dat uit de hoge omgeving van Stedum en uit het lage Duurswold via de Delf naar de Eems. De afwatering van de lage landen komt hierdoor in de knel.

Een deel van het water van het Fivelgoër Woldland wordt door afleiding van het Kardingermaar naar het noorden afgevoerd.

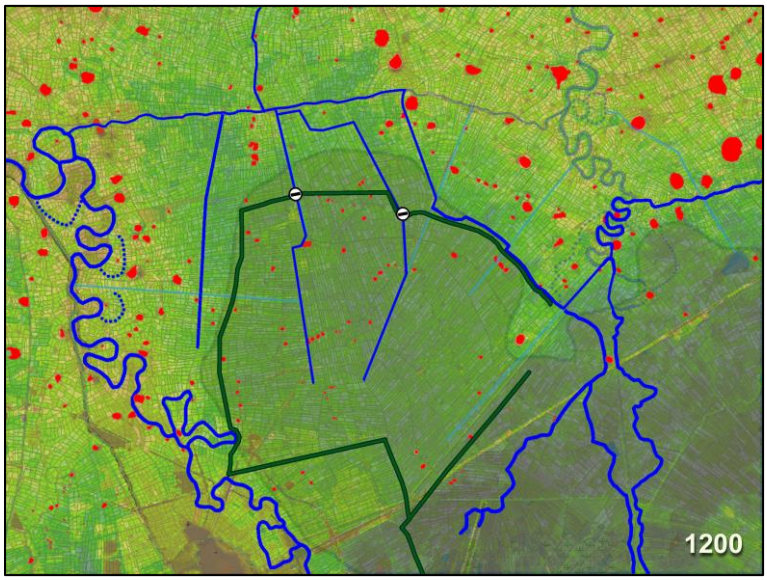

1200

De bodem in het Woldland is nu zover gedaald dat een ringdijk nodig is om te voorkomen dat uit de hogere streken water naar het laagland stroomt: de Wolddijk (c. 1200).

Op de plaatsen waar het Boterdiep (de enige oude ontginningssloot die nog functioneert) en het afgeleide Kardingermaar de dijk kruisen worden zijlen gelegd: de Bedumerzijl en Kardingerzijl.

Het water van de hoge streek bij Stedum stroomt nog altijd naar de 'Ten Postertocht' en belemmert de afwatering van het lage Duurswold.

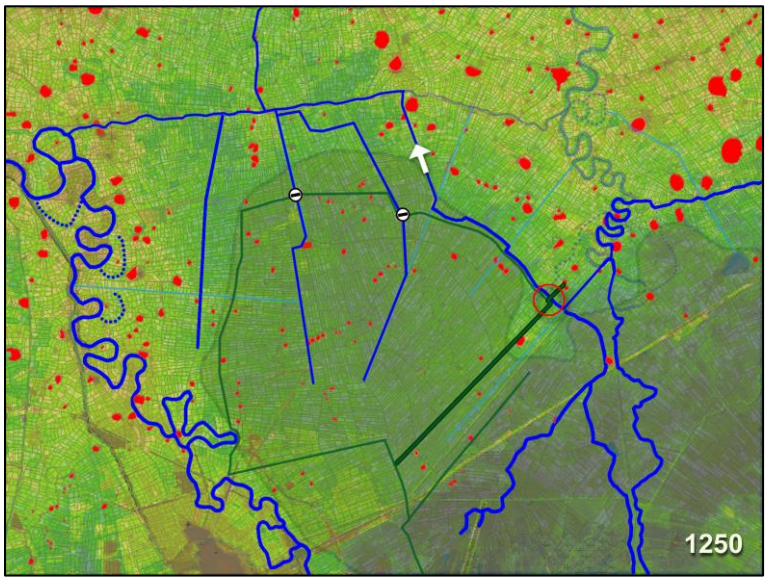

1250

Ook het water van Stedum en omgeving wordt nu ingelaten in het Hunsingoër systeem en kan noordwaarts afstromen.

Er komt een waterscheiding tussen het via Winsum afwaterende systeem en dat wat via Delfzijl op de Eems loost.

Daartoe wordt bij Oosterdijkshorn een dam in het Westerwijtwerdermaar gelegd (cirkel). Ten oosten daarvan vormt de Pending de scheiding.

De Buursterzuidwending deelt het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland in tweeën: het grootste (noordelijke) deel loost via Winsum, een veel kleiner (zuidelijk) deel blijft via de Fivel en Delf lozen.

De stroomrichting in het Westerwijtwerdermaar wordt dus omgekeerd.

1300

Het geel omlijnde gebied wordt een van de vier ‘wagenreden’ van het Winsumerzijlvest.

Later gaat ook het oostelijke deel van Noorddijk deel uitmaken van de Schepperij Vierendeel (1408 en 1428).

Het zuidelijke deel het Fivelgoër Woldland wordt onderdeel van de Schepperij Ten Boer en blijft via de Fivel en Delf op de Eems afwateren.

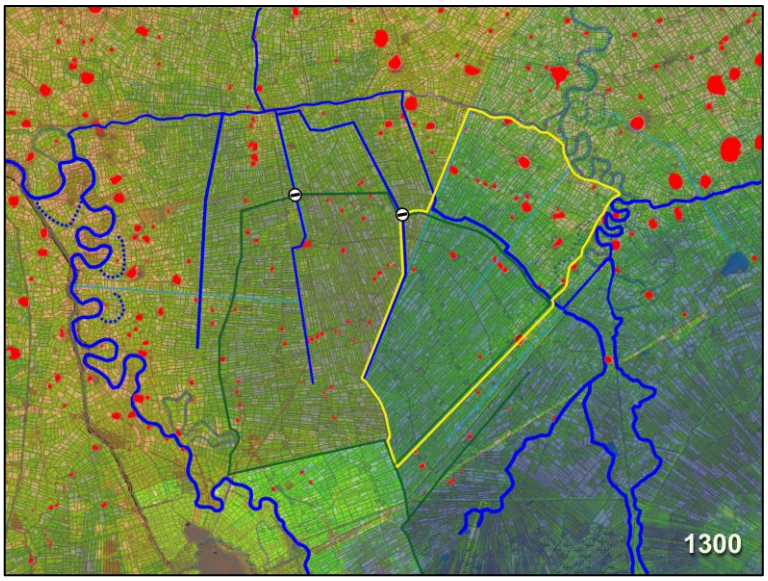

De vier wagenreden van het oude Winsumerzijlvest zijn:

1 **Bedumer wagenreed**. Deze omvat de latere schepperijen IX en X (Innersdijk – waaronder ook het westerhamrik van Noorddijk – en Winsum).

2 **Vierendeel en Stedum**. Dit zijn de latere schepperijen XI en XII (Vierendeel – met het Noorddijkster oosterhamrik – en Stedum).

3 **Halfambtster wagenreed**. Dit gebied omvat de latere schepperij I (Baflo en Rasquert) en schepperij II (Obergum).

4 **Oosterambtster wagenreed**. Dit is de latere schepperij VIII (Ewsum) met schepperij III (Warffum).

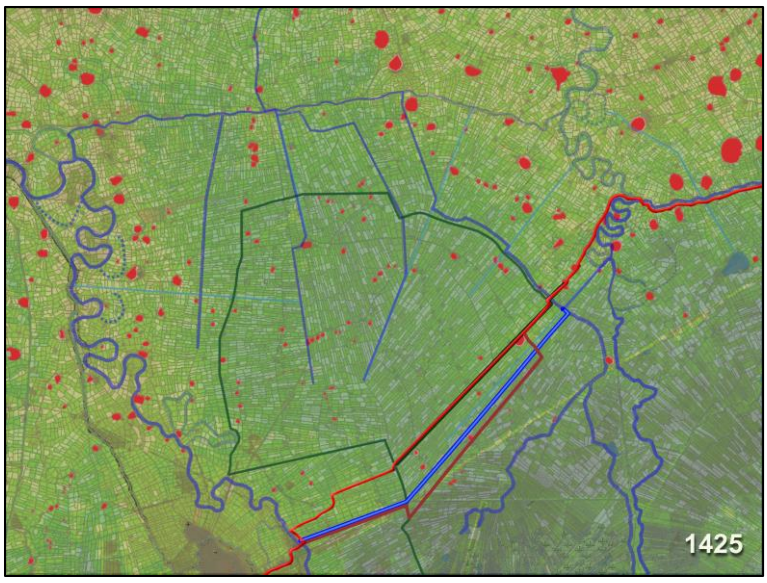

1425

De oude landweg tussen Groningen naar Fivelgo liep vanuit Groningen over de *Wyrkeszuidwending* (de grens tussen Noorddijk en Middelbert) en volgde voorbij de Borghorn de Grasdijk. Vermoedelijk liep hij verder over de Bolte naar Ten Boer en vandaar via het tegenwoordig nog bestaande – gedeeltelijk onverharde – tracé noordoost- en oostwaarts.

In 1424 is het Groninger oosterhamrik ingelaten in het Scharmerzijlvest: in dat verband is het **Damsterdiep** gegraven.

Daarna werd een nieuwe weg door ‘hoger en beter grond’ gelegd, zoals Johan Rengers van Ten Post schreef:[11] via een door de stad Groningen aangelegd tracé door Noorddijk naar de Buursterzuidwending en vanaf de Borg over deze zuidwending naar Ten Boer. Daar sloot de nieuwe weg aan op de bestaande route.

[11] H.O. Feith ed. *Werken van de Ommelander jonker Johan Rengers van Ten Post*, 3. dln. (Groningen 1852/53) I 75.